

บทที่ ๒

ความหมายและความสำคัญของขันติและโสรจจะ

ขันติเป็นหลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในหลักคำสอนของ องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่น ธรรมทำให้งาม ๒, ขรവാสนธรรม ๔, สังวร ๕, บารมี ๑๐, ทศพิธราชธรรม ๑๐ และมงคล ๓๘ ซึ่งขันติที่ปรากฏในโอวาทปาติโมกข์ บทแรกว่า “ความอดทน คือ ความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง” แสดงให้เห็นว่า ขันติเป็นคุณธรรมสำคัญที่สามารถอำนวยการประโชยน์ให้แก่ผู้ประพฤติยิ่งกว่าระดับสามัญ เพียงแต่บุคคลต้องเข้าใจและพัฒนาขันติให้เป็นระดับที่สูงยิ่งขึ้น เพื่อเป็นฐานรองรับคุณธรรมในระดับสูงต่อไป

๒.๑ ขันติและโสรจจะ

๒.๑.๑ ความหมายของขันติและโสรจจะ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกอธิบายความคำว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน คือการอดได้ทนได้ เพื่อบรรลุความดีงามและความมุ่งหมายอันชอบ^๑ ซึ่งก็คือ ความอดกลั้น^๒ ความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง^๓ ในขันติทุกะ แสดงความหมายของขันติไว้ว่า “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้นความไม่ดุร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต”^๔

ในคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความว่า ขันติ ได้แก่ อธิวาสนขันติ หมายถึง “บรรดาธรรมเหล่านั้น คือ ความอด ความทน ความกลั้น ความไม่เดือดดาล ความไม่หุนหัน พลันเล่น ความใจเย็น แห่งจิต” ดังนี้

๑. อดทนต่อความยากลำบาก คือ มีจิตใจเข้มแข็งที่จะทำงานให้
๒. อดทนต่อความเจ็บป่วย คือ อดทนต่อความเจ็บป่วยของร่างกายไม่ท้อแท้
๓. อดทนต่อความเจ็บใจ คือ อดทนต่อการกระทำที่ผู้อื่นล่วงเกินเรา โต้ตอบด้วยวิธีสันติ
๔. อดทนต่อกิเลส คือ อดทนต่อสิ่งต่าง ๆ ที่มายั่วให้หลงใหล อดทนต่อความโลภ อดทนต่อความโกรธและอดทนต่อความหลง^๕

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้กล่าวไว้ในธรรมมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา โดยได้แสดงความหมายของขันติไว้ ดังนี้ ขันติ คือ กิริยาที่อดทน ต่อโลภะ ความอยากได้ ต่อโทสะ ความโกรธเคืองจนถึงความพยาบาทมุ่งร้าย ต่อโมหะ ความหลงม

^๑ อัง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๔๑๐/๑๑๘.

^๒ ขุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/-/๑๑๒.

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^๔ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^๕ ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๒๘๓.

งาย เมื่อได้ประสบกับอารมณ์ที่ยั่วให้เกิดความอยากได้ อยากล้างผลาญ อยากเปียดเบียนก่อดทนต์ไว้ ไม่แสดงวิกลจริตอันชั่วร้ายทางกายวาจาออกไป ตามอำนาจแห่งโลภะ โทสะ โมหะ และอดทนต่อทุกขเวทนามีเย็น ร้อน เป็นต้น อันทำให้ลำบาก อดทนตรากตรำประกอบภารงานต่าง ๆ อดทนต่อถ้อยคำที่มีผู้กล่าวชั่ว ไม่เป็นที่พอใจ^๖

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้กล่าวถึงขันติไว้ในสารานุกรมพระพุทธศาสนา ซึ่งได้แสดงความหมายของขันติไว้ ดังนี้ “ขันติ คือ ความอดกลั้น เรียกตามคำบาลีในทีฆะปาวา ขันติ แต่ในอาพวกสูตร เรียกว่า ฐิติ แปลว่า ความหยุดใจ”^๗

พันเอกปิ่น มุทุกันต์ ได้แสดงความหมายของขันติไว้ดังนี้ ขันติ ความอดทน หมายถึง การรักษาปกติภาพของตนไว้ได้ในเมื่อถูกกระทบด้วยสิ่งอันไม่พึงปรารถนา จำแนกตามเหตุที่ควรอดทนเป็น ๔ อย่าง คือ

- ก. ทนต่อความลำบากตรากตรำ ไม่แสดงความขี้แบะแง่งอน
- ข. ทนต่อทุกขเวทนา คือ เมื่อเจ็บป่วยไม่แสดงอาการทรมานทรมายเกินเหตุ
- ค. ทนต่อความเจ็บใจ คือ ทนต่อความกระทบแดกดันของคนอื่น
- ง. ทนต่ออำนาจกิเลส คือ เมื่อได้ลาภยศก็ไม่แสดงอาการตื้นเต้นตาโต^๘

ขันติ ยังหมายถึง ความอดทนต่อสภาพภายนอกร่างกายและภายใน ซึ่งร่วมไปถึงสภาวะของความโกรธ ความโลภและความหลง^๙ ความพยายามที่จะสร้างความดี^{๑๐} ความเข้มแข็งของจิตใจของบุคคลในการที่จะละทิ้งความชั่วการทำความดีและทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอแม้จะกระทบกระทั่งสิ่งไม่ปรารถนาก็ตาม^{๑๑}

^๖ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ธรรมาภิธาน พจนานุกรม คำสอนพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (ฉบับปรับปรุงเพิ่มเติม), (กรุงเทพมหานคร: สำนักเลขานุการ สมเด็จพระสังฆราช, ๒๕๕๓), หน้า ๔๕.

^๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๙-๑๓๒.

^๘ พันเอกปิ่น มุทุกันต์, แนวสอนธรรมะ ตามหลักสุตตรนิกธรรมวิธี, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๗๘.

^๙ พระเปลี่ยน ปญญาทีโป, ขันติความอดทน, (เชียงใหม่: บริษัทนันทพันธ์ตั้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๓.

^{๑๐} สุวัฒน์ วัฒนวงศ์, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขันติ-โสรัจจะกับสันโดษเพื่อเป็นแนวทางในการค้นหาบุคลิกภาพธรรมาธิปไตย”, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๘), หน้า บทคัดย่อ. และ พชณี ศรีทองนาถ, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอิทธิบาท ๔ กับขันติโสรัจจะเพื่อเป็นแนวทางในการค้นหาบุคลิกภาพธรรมาธิปไตย”, ปริญญานิพนธ์การบริหารการศึกษามหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๘), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๑} สมสุตา ผู้วัฒน์และอัจฉรา ธนะมัย, “ความอดทน: แหล่งที่มาและปัจจัย”, รายงานการวิจัย, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๒.

สุดท้ายมีผู้ให้ความหมายของขันติว่า การทำงานอย่างเต็มความสามารถเพื่อให้งานสำเร็จตามเป้าหมาย ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคสามารถควบคุมการกระทำของตนให้อยู่ในขอบเขตที่สังคมยอมรับ โดยใช้สติปัญญาควบคุมไปด้วย^{๑๒}

จากการศึกษาความหมายของขันติ ขันตินับเป็นหลักธรรมสำคัญทั้งในระดับสามัญ แห่งการดำรงชีวิต อันจะส่งเสริมให้บุคคลดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุข จนกระทั่งเป็นหลักธรรมสำคัญในการส่งเสริมคุณธรรมระดับสูงเพื่อการบรรลุเป้าหมายสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา กล่าวโดยสรุปก็คือ การอดทนต่ออำนาจความอยากนั่นเอง บุคคลผู้มีขันติจะได้รับคุณประโยชน์ หลายประการ คือ ทำงานได้ผลดี บำเพ็ญตนเป็นหลักแห่งบวรารชน ไม่มีการทะเลาะวิวาทบาดหมาง ไม่ทำผิดเพราะเห็นแก่ความอยาก ถ้าบุคคลขาดขันติแล้ว ก็จะมีประสบโทษหลายประการ คือ ทำงานคั่งค้าง จັบจืด เสียความไว้วางใจของผู้อื่น เต็มไปด้วยศัตรู หรืออาจกลายเป็นอาชญากรเป็นต้น

ในพระอริสธรรม “โสรัจจะ” หมายถึง ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา หรือความสำรวมในศีลทั้งหมด^{๑๓} โสรัจจะนั้นสามารถแปลตามศัพท์ได้ว่า ความเข้มแข็งแจ่มใส^{๑๔} ความเสถียร อหยาตยงม รักความประณีตหมดจดเรียบร้อยงดงาม^{๑๕}

โสรัจจะ ได้แก่ ความเสถียร อหยาตยงม รักความประณีตหมดจดเรียบร้อยงดงาม^{๑๖}

พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) อธิบายความถึงคนที่มีความงดงามว่า

๑. ขยันขันแข็ง กล้า ยอมตาย ถ้าถูกต้องชอบธรรม
๒. สุภาพ อ่อนโยน เชื่อฟังผู้เฒ่าผู้แก่ บิดามารดา ครูบาอาจารย์ ผู้อาวุโส
๓. กตัญญู กตเวที รับรู้คุณ แม้สิ่งไม่มีชีวิต แม้อุปสรรค ศัตรู
๔. มีศีล มีสัตย์ เปิดเผย บริสุทธิ์ใจ
๕. ประหยัดสันโดษรู้จักทำสิ่งร้ายให้กลายเป็นดี คำนึงถึงประโยชน์และความจำเป็น

ในชีวิต

๖. มีเมตตา กรุณา มีน้ำใจ ไม่มีเขาไม่มีเรา ไม่ทำให้ตนเองหรือคนอื่นเดือดร้อน คำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวม

๗. อดกลั้น อดทน ด้วยใจแจ่มใส ค่อยได้รอได้

๘. เป็นฝ่ายยอมได้ ให้อภัยได้ เพื่อให้อะไร ๆ มั่นลงกันได้

^{๑๒} จันทร์ดี วัฒนกุลชัย, “การพัฒนาวินัยในตนเองด้านความอดทนของเด็กก่อนประถมศึกษาที่มีสติปัญญาแตกต่างกันด้วยวิธีการเล่นที่ประกอบหุ่นมือโดยมีการใช้คำถามก่อนระหว่างและหลังเล่นที่งาน”, **ปริญญานิพนธ์การบริหารการศึกษามหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๙), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๙/๓๓๗.

^{๑๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ทศบารมีทศพิธราชธรรม**, (วัดบวรนิเวศวิหารขอพระราชทานถวายเฉลิมพระเกียรติ ในมหาอุตมมงคลวโรกาสพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช, ๒๕๓๑), หน้า ๑๖๙.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๖๕.

^{๑๖} อภ.พ.ก. (ไทย) ๒๐/๔๑๐/๑๑๘.

๙. ไม่ตามใจกิเลส แต่เลือกข้างถูกต้องเป็นธรรม

๑๐. เป็นแบบฉบับในเรื่อง กิน อยู่ หลับ นอน เกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นของชาวพุทธ
เอง^{๑๗}

ดังนั้น โสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม คือ เมื่อมีความอดทนแล้ว ก็ต้องพยายามสงบใจ ทำใจให้เย็นลงด้วยอุบายอันชอบ เมื่อใจสงบแล้ว กิริยา วาจา ที่แสดงออกมาก็จะสงบเสงี่ยมเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ความงามทุกส่วนของตนที่เคยมีอยู่ก็จะไม่เสื่อม จะคงงามอยู่และคงชนะใจของคนอื่นได้เป็นอย่างดี มนุษย์จะสวยงามแต่เพียงสรีระร่างกายและเครื่องประดับนั้น ยังไม่เพียงพอต้องงดงามทางด้านจิตใจด้วย การที่จิตใจจะงดงามนั้น ต้องมีธรรมะ ๒ ประการ ที่จะทำให้คนเรางดงามอย่างสมบูรณ์ นั่นคือ ขันติ (ความอดทน) และโสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม)

๒.๑.๒ ความสำคัญของขันติและโสรัจจะ

ขันติ เป็นธรรมที่มีกล่าวไว้ในโอวาทปาติโมกข์^{๑๘} ในบารมี ๑๐^{๑๙} เป็นธรรมสำคัญที่จะขาดไม่ได้ ใครจะปฏิบัติธรรมสูงเพียงใดก็ตาม ต้องมีความอดทนเป็นพื้นฐาน การใช้ความอดทน อดกลั้น ทนทานต่อสภาพบีบคั้น หรือต่อความทุกข์ทรมานต่าง ๆ ได้ หมายถึง มีกำลังความอดทนต่อความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความเจ็บกาย เจ็บใจ ความเดือดร้อนกายได้อย่างสูงสุด โดยไม่มีขีดจำกัด ซึ่งความอดทนเหล่านี้ เกิดขึ้นได้จากการฝึกปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ^{๒๐} เวลาใครเขาทำสิ่งที่ขัดใจแล้วพยายามข่มไว้ อดทนไว้ อย่างเวลานั่งฝึกสมาธิ นั่งฝึกกรรมฐาน ปวดเมื่อยกันทุกคน ต้องใช้ขันติ นั่งฟังบรรยายไป เริ่มปวดเริ่มเมื่อย ขยับเขยื้อนนี้ต้องใช้ขันติ ทำอะไรต้องไม่ตามใจกิเลส ต้องใช้ขันติอย่างมาก โดยมากผู้มีขันติน้อยเพราะสู้กับกิเลสไม่ไหว ขันติเป็นคุณธรรม ถ้าทำได้แล้วเป็นบารมี^{๒๑} “ความอดทน คือทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ความหนักเอาเบาสู้ เพื่อบรรลุจุดหมายที่ตั้งาม”^{๒๒} “เหตุอันเดียว คือ ความขยันที่ให้ได้บรรลุประโยชน์หลายอย่าง เพราะความขยัน อันประกอบด้วยศีล เข้าถึงขันติ อาจทำให้มิตรสหายมีความสุข หรืออาจทำให้ศัตรูทั้งหลายได้รับความทุกข์”^{๒๓} พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญธรรมที่ประกอบด้วยขันติจนสำเร็จเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังแสดงในพุทธวงศ์ “หลังจากพระที่บิณฑกรพุทธเจ้าทรงมีพุทธทำนายว่า ในกัปอันประมาณมิได้สุเมธดาบสจักเป็นพุทธเจ้าสุเมธดาบสจึงได้

^{๑๗} พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), ความงามแห่งชีวิต ความงามที่แท้คืองามธรรม และงามใจ, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐.

^{๑๘} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔/๓๙.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๒๓๙-๒๔๐.

^{๒๐} พระเทวินทร์ เทวินโท, พุทธจริยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: มปท., ๒๕๔๖), หน้า ๕๒๑.

^{๒๑} สนอง วรอุไร, อธิษฐานบารมี, (กรุงเทพมหานคร: ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔.

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๒๒.

^{๒๓} ชุ.ชา.ทุก. (ไทย) ๒๗/๑๗๖/๑๑๒.

ค้นหาพุทธการกรรม^{๒๔} . . . ท่านจงยึดขันติบาร์มี ข้อที่ ๖ นี้ บำเพ็ญให้มั่นคงก่อนท่านมีใจแน่วแน่ (ไม่เป็นสอง) ในขันติบาร์มีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณได้ . . .”^{๒๕}

จิตใจของคนเรานั้น นอกจากจะมีคุณสมบัติหลายอย่างเช่น ความกรุณาความฉลาดรอบรู้ และอื่น ๆ ยังมีสิ่งจำเป็นอีกอย่างหนึ่งคือ แรงใจ ซึ่งเราพูดกันโดยทั่วไปว่า กำลังใจ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นมากและจะใช้มากกว่ากำลังกายด้วยซ้ำ บ่อเกิดของกำลังใจคือการมีขันติเป็นกำลัง^{๒๖} นอกจากนี้ยังมีการกล่าวที่น่าสนใจว่า “แม้ความเป็นคนนี้ ก็ไม่น่าสนุก น่าเอือมระอา เพราะเป็นที่ตั้งของความทุกข์ ถ้าไม่ยึดถือว่า เป็นคนเสียได้ ก็จะไม่เป็นทุกข์ ไม่ว่าจะเป็นอะไรก็ต้องมีความทุกข์ ตามแบบของความ เป็นชนิดนั้น ๆ เพราะว่าความเป็นอะไร ๆ นี้ มันต้องทนเป็นทนดำรงอยู่”^{๒๗}

โสภณกรรมธรรม ประกอบด้วย ขันติและโสรัจจะ โสรัจจะ จะคู่กับขันติเสมอ ภาพของ โสรัจจะ จะเห็นได้ชัดเจนแจ่มแจ้งในมุมมองที่ให้ความรู้สึกในเชิงบวก ความเชื่อมโยงระหว่างขันติ กับโสรัจจะ เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขของการใช้ขันติ เป็นอาวุธในการต่อสู้กับสถานการณ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความอดทนต่อความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติแวดล้อม เช่น ความร้อน ความหนาว อดทนต่อการกระทำเชิงลบของเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เช่น อดทน อดกลั้น ต่อถ้อยคำที่ว่า คำนิินทา อดทนต่อสภาพความเสื่อมโทรมของสังขาร เมื่อความเจ็บป่วยคุกคามเบียดเบียน และจะต้อง อดทนอย่างยิ่งต่อแรงบีบคั้นของกิเลส เมื่อเราสามารถอดทนต่อสภาวะการณ์เหล่านี้ได้ จิตใจก็จะสามารถสงบระงับ ไม่พลุ่งพล่านจนแสดงอาการผิดปกติออกมาภายนอก บุคลิกภาพทางกายจะอยู่ใน ลักษณะของความงดงาม สงบเสงี่ยม ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อสุขภาพจิต กลายเป็นความเข้มแข็ง เบิกบาน แจ่มใส เพราะปราศจากความเดือดร้อน มัวหมอง และไม่มีความกระวนกระวายใด ๆ ^{๒๘}

ทะเล ลามะ กล่าวไว้ว่าปัจจัยต่าง ๆ อันจะช่วยให้สามารถประคองโพธิจิตเอาไว้ได้ และ ป้องกันไม่ให้ความคิดที่ดีเสื่อมถอยไปได้ผลมากที่สุดคือ การบำเพ็ญขันติบาร์มี ทั้งนี้เพราะเมื่อมีคน พยายามทำร้ายหรือสร้างความเสียหายแก่เรา เราอาจมีแนวโน้มที่จะขาดซึ่งความเมตตากรุณาโดยง่าย มีเพียงการฝึกความอดทนเท่านั้นที่จะช่วยได้^{๒๙} อาศัยความอดทนอดกลั้นทำให้ผู้ประพฤติขันติเป็นผู้ งามพร้อมทั้งภายนอกและภายใน อันจะนำมาซึ่งความสุขด้วยไม่นอนเียงไปตามเหตุปัจจัยที่มา กระทบ สามารถแสดงท่าทีต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม ทำให้เป็นที่ชอบใจแก่ผู้พบเห็น “สัตบุรุษทั้งหลายกล่าวความอดทนนั้นว่ายอดเยี่ยม”^{๓๐}

^{๒๔} ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธานุเจ้ามี ๑๐ ประการ คือ (๑) ทาน (๒) ศีล (๓) เนกขัมมะ (๔) ปัญญา (๕) วิริยะ (๖) ขันติ (๗) สัจจะ (๘) อธิษฐาน (๙) เมตตา (๑๐) อุเบกขา.

^{๒๕} พุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๔๒/๕๘๖.

^{๒๖} มารศรี กลางประพันธ์, “การพัฒนาคุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) ของนักศึกษาระดับปริญญาตรี”, *วิทยาศาสตร์สุขภาพจิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๘), หน้าบทคัดย่อ.

^{๒๗} พุทธทาส อินทปัญโญ, *คู่มือมนุษย์*, หน้า ๘๖-๘๗.

^{๒๘} พระมหาขันทอง วิชาเดช, “การศึกษาเรื่องขันติในพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (คณะศิลปศาสตร์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), ๒๕๔๕, หน้า ๑๓๒.

^{๒๙} ทะเล ลามะ, *เบิกบานในชีวิตและตายอย่างสันติ*, แปลโดย ธารา รินศานต์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๓), หน้า ๙๒.

^{๓๐} พุ.ชา.ทุก. (ไทย) ๒๗/๖๔/๖๐๕.

ดังนั้น ความสำคัญของขันติคือเป็นหลักธรรมสำหรับการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม คือ ขันติที่เป็นคุณธรรมส่งเสริม ความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม ด้วยตามปกติมนุษย์มักมีความโลภเป็นตัวผลักดัน ให้เกิดความต้องการไม่สิ้นสุด จนบางครั้งอยากได้ ในสิ่งที่ไม่สมควร หรือ โทสะที่บันดาลให้เกิดการทำลายได้แม้กระทั่งคนที่รักกัน รวมถึงก่อให้เกิดความแตกแยกจนถึงขั้นทำร้ายเช่นฆ่า หรือลูกกลายมาเป็นสงคราม หรือความหลงด้วยจิตที่ขาดสติสัมปชัญญะ ไม่รู้ดีชั่ว บุญบาป ไม่รู้เท่าทันกิเลสตัณหา ยึดติดกับสิ่งที่ไม่ควรอันเป็นหนทางไปสู่ปัญหา ก่อให้เกิดทุกข์ ทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และสังคม บุคคลจึงต้องฝึกความอดทนต่อโลภะ โทสะ โมหะ ไม่ตามใจกิเลส เพื่อยกระดับจิตใจของตนเองไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นผู้มีความดีในระดับที่สูงขึ้น บุคคลผู้มีขันตินับเป็นบุคคลผู้นำเคารพยกย่อง ปฏิบัติตนเหมาะสมทั้งกาย วาจาและใจ ดุจดั่งนักบวชผู้สำรวม “ไม่ประทุษร้าย อดกลั้นคำด่า การฆ่า และการจองจำได้ มีขันติเป็นพลัง มีขันติเป็นกำลังพล”^{๓๑}

ผู้ประพฤติขันติย่อมเป็นผู้พัฒนาตนไปสู่ความสำเร็จ โดยความสำเร็จสูงสุดแห่งชีวิตย่อมหมายถึงการไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดพ้นไปจากทุกข์ได้ด้วยอาศัยขันติ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สมณะทั้งหลายมีความประสงค์ขันติและโสรัจจะ นิยมปัญญา มั่นใจในศีล ต้องการความไม่มีกิเลสเครื่องกังวล มีนิพพานเป็นที่สุด”^{๓๒}

ขันตินับเป็นคุณธรรมสำคัญที่บุคคลควรนำมาประพฤติเพื่อบรรลุจุดหมายที่ดีงาม แม้เพียงแค่การรักษา ความเป็นมนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ก็ต้องอาศัยความอดทน ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า “แม้ความเป็นคนดี ก็ไม่น่าสนุก น่าเอือมระอา เพราะเป็นที่ตั้งของความทุกข์ ถ้าไม่ยึดถือว่า เป็นคนเสียได้ ก็จะไม่เป็นทุกข์ . . . ไม่ว่าจะเป็นอะไรก็ต้องมีความทุกข์ ตามแบบของความ เป็นชนิดนั้น ๆ เพราะว่าความเป็นอะไร ๆ นี้ มันต้องทนเป็นทนดำรงอยู่”^{๓๓}

ขันติ และ โสรัจจะ ธรรมะ ๒ ประการนี้ เป็นเครื่องส่งเสริมบุคลิกลักษณะทำให้เป็นคนมีเหตุผล หนักแน่น มั่นคง สุภาพเรียบร้อย น่านับถือ ผู้มีคุณธรรม คือ ขันติและโสรัจจะ ประจำใจย่อมเป็นคนที่มีน้ำใจงาม น้ำใจดี มีกิริยา วาจาสุภาพ สงบเสถียร ไม่ก่อการทะเลาะวิวาทกับใคร ๆ ย่อมเป็นคนที่น่ารัก น่านับถือ จึงเป็นธรรมที่ส่งเสริมคนให้มีความอดทน^{๓๔}

ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้น ที่เป็นพุทธโอวาทของพระพุทธองค์ เป็นธรรมที่มีลักษณะสำคัญ คือ แสดงลักษณะที่แท้จริงของขันติ และแสดงถึงมงคลที่เราจะได้จากขันติ อันจะเห็นตามความเป็นจริงจากสภาพสังคมในปัจจุบันที่มนุษย์ต้องใช้ความอดทนเป็นอย่างมากที่จะกินอยู่ใช้ชีวิตอย่างไรเพื่อให้เกิดความสุขสบายไม่ขัดข้องต่อสภาพสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งทั้งสภาพเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม อุณหภูมิตลอดเวลาขันติความอดทนและโสรัจจะจึงเป็นคุณธรรมสำคัญที่มาพร้อม ๆ กับการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งทั้งหลาย เพราะเมื่อสิ่งใดเกิดขึ้น สิ่งนั้นย่อมพยายามรักษาความดำรงอยู่แห่งตนเองด้วยการอดทนที่จะเกื้อหนุนให้ตนเองดำรงอยู่อย่างผาสุกหลักธรรมขันติและโสรัจจะ นับว่าเป็นหลักธรรมสำคัญที่ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันของทุกคน

^{๓๑} ชุ.ชุ. (ไทย) ๒๕/๓๙๙/๑๕๕.

^{๓๒} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๒/๕๒๒.

^{๓๓} พุทธทาส อินทปัญโญ, **คู่มือมนุษย์**, หน้า ๘๖-๘๗.

^{๓๔} สุชาติ วราห์พันธ์, **วิถีธรรมวิถีไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์เอ็มพันธ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๓.

๒.๑.๓ ลักษณะของขันติและโสรจจะ

ในด้านลักษณะของ ขันติ จะเห็นได้ว่ามีทั้งลักษณะที่เป็นส่วนเกี่ยวข้องต่อรูปธรรมที่สามารถสัมผัสได้โดยตรงและลักษณะที่เป็นส่วนนามธรรมซึ่งเป็นความรู้สึกที่เกิดกับจิตใจที่สัมผัสได้ด้วยใจ เมื่อพิจารณาคุณลักษณะของ ขันติ จะเห็นได้ว่ามีทั้งส่วนหยาบและละเอียด ที่กล่าวว่าเป็นส่วนของร่างกายและจิตใจ มีการกล่าวถึงลักษณะของขันติให้เห็นภาพชัดเจน ไว้ดังนี้

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) กล่าวถึงลักษณะไว้ว่า ขันติ จำแนกได้เป็น ๒ ระดับ ดังแสดงในพจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑. อธิวาสนขันติ คือ ความอดทนตั้งแต่ระดับสามัญ มีความอดกลั้นเป็นลักษณะ เช่น ทนตรากตรำ อดทนต่อหนาวร้อน ทนลำบาก อดทนต่อทุกขเวทนาในเวลาเจ็บไข้ได้ป่วย ทนเจ็บใจ อดทนต่อถ้อยคำจาบจ้วงล่วงเกิน ทั้งความหนาว ความร้อนมากระทบ แต่อดกลั้นเอาไว้ หรือมีความโกรธเกิดขึ้นแต่อดกลั้นเอาไว้ในใจไม่รีบร้อนแสดงออกไป คือ ไม่แสดงความโกรธออกไปทางวาจาทางกาย อดทนเอาไว้ในใจแต่ในใจยังโกรธอยู่ ใจไม่ปกติ

๒. ตีติกขาขันติ คือ ความอดทนด้วยใจที่ได้รับการฝึกแล้ว มีความขื่นบานแจ่มใสแม้ต้องกระทบกับอนิฏฐารมณ์ อันไม่น่าพึงพอใจ แต่จิตใจมั่นคงเป็นปกติไม่หวั่นไหวไม่มีอารมณ์อะไรมากระทบกระทั่งได้ เป็นอสังการวิเศษอันวยผลแก่ผู้ที่มีอยู่ทุกคน^{๓๕}

บุคคลใดก็ตามที่มีความอดทนได้ ย่อมเป็นมงคลอย่างยิ่งแก่ชีวิต เป็นที่สรรเสริญของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ขันติ ปรมัตถ์ไป ตีติกขา”^{๓๖} ซึ่งแปลว่า ขันติ คือ ความอดทน อดกลั้นเป็นธรรมอันเป็นเครื่องเพียรเพิกเลสอย่างยิ่ง อนึ่งความอดทนซึ่งลมและแดด ความหนาว ความร้อน ความหิวข้าวกระหายน้ำและความอดทนแก่ทุกขเวทนาที่เกิดแต่ความอาพาธความเจ็บไข้ ไม่ย่อท้อที่จะกระทำกุศลทาน ศีล ภาวนา ก็ชื่อว่า ขันติ ความอดทน ขันติจะพึงมีเพราะมีหิริ ความละอายใจ โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อบาป ธรรมทั้งสองประการนี้ ทำให้นุชยเกิดความอดทนอดกลั้นไม่ลุแก่อ่านาจกิเลส ขันติ ย่อมสร้างประโยชน์ให้ คือ ทำให้ไม่โศกเศร้า ได้รับคำสรรเสริญจากบัณฑิต ไม่มีเวรภัย เป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพาน

ไสว มาลาทอง ได้กล่าวถึง ขันติ ในคู่มือการศึกษาจริยธรรมว่า ขันติ หรือความอดทน เป็นการรักษากฎเกณฑ์ของตนไว้ได้ ในเมื่อถูกกระทบด้วยสิ่งอันไม่พึงปรารถนา ขันติมี ๒ ประเภท คือ

๑. ขันติ ความอดทนต่อการดำเนินชีวิตทั่ว ๆ ไป เช่น อดทนต่อความหิว ความกระหาย ความเหนื่อย ความหนาว ความร้อน ความเจ็บป่วย ความโกรธ ฯลฯ สรุปได้เป็น ๓ ประเด็น^{๓๗} คือ

๑.๑ อดทนต่อความลำบากตรากตรำ ในการทำงานทำการโดยสุจริตไม่ว่าจะค้าขาย หรือทำเกษตรกรรม ย่อมมีความลำบาก ไม่สบายเหมือนการหากินทุจริต ผู้มีสัมมาชีพจึงต้องมีความอดทน ไม่แสดงอาการของความขลาดไม่สู้งาน ไม่สู้ความลำบากตรากตรำ

^{๓๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา, หน้า ๔๗-๔๘.

^{๓๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๔/๕๕.

^{๓๗} ไสว มาลาทอง, คู่มือการศึกษาจริยธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒.

๑.๒ อุดทนต่อทุกขเวทนา คือเมื่อเจ็บป่วยก็ไม่แสดงอาการทรมานทรมายจนเกินเหตุ

๑.๓ อุดทนต่ออำนาจกิเลส คือเมื่อเกิดกิเลสใด ๆ ได้แก่ ความโลภ คือ อยากได้ ไม่มีสิ้นสุด ความโกรธหรือ ความหลงในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ก็ต้องมีขันติ อุดทนและเพียรพยายามกำจัดกิเลสนั้นออกไปเสียจากตน

๒. อธิวาสนขันติ คือ ความอดทนอย่างยิ่งยวด หมายถึง การอดทนต่อการกระทบกระทั่งของคนที่ย่อยกว่า จะในทางฐานะ ทางศีลธรรม ทางยศ หรือทางใดก็ตาม วิธีอดทนคือให้ถ่อมใจของเราเสีย ลดมานะของเราลง เชื่อว่ามามีคิดเสียว่า “ถูกของเขา”^{๓๘}

ความจริงแล้ว ความอดทนเป็นลักษณะความเข้มแข็งของจิตใจ การพยายามทำความดี และถอนตัวออกจากความชั่ว คืออดทนต่อฝ่ายที่ไม่ดี เพื่อยืนหยัดอยู่ในทางที่ดีให้ได้ มิได้หมายความว่า ใครตกอยู่ในสภาพเช่นไร แล้วก็จะทนอยู่ในสภาพเดิมนั้นเสมอไป เช่น เป็นคนยากจน แล้วก็ทนอยู่ในความยากจน ไม่พยายามขวนขวายหาทรัพย์ หรือ คนที่เกียจคร้านงานการไม่ทำ ขันติตามโลกทัศน์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า ความอดทนความอดกลั้นจะมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อวิถีชีวิตของมวลมนุษย์ ในการทำหน้าที่กำจัดอุปสรรคทั้งหลาย ความอดทนอดกลั้นต่อสภาวะการณดังกล่าวนี้ ต้องประกอบด้วยปัจจัยสำคัญคือปัญญา ความอดทนลักษณะนี้ จะมีความหมายไม่ผิดเพี้ยนไปจากหลักการดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นความหมายสำคัญที่สุดของขันติธรรม ถ้าหากความอดทน ปราศจากการตรวจสอบ หรือไม่ผ่านการวินิจฉัยจากกระบวนการทางปัญญา ย่อมส่งผลกระทบเชิงลบต่อชีวิตอย่างมาก เพราะความอดทนจะกลายเป็นภาวะยึดติดบั่นกีดตันชีวิตจิตใจอย่างรุนแรงต่อเมื่อความอดทนสอดประสานกลมกลืนกับปัญญาแล้ว ภาวะแห่งความยึดติดก็จะหมดสิ้นไป จิตใจอ่อนคลาย และเกิดความแจ่มใส เบิกบาน ขันติไม่เพียงแต่จะสรรสร้างมิติทางสังคมด้วยการปลูกฝังมิตรภาพอันอบอุ่นในห้วงกมลอันกว้างไกลของมวลมนุษย์เท่านั้น แต่ขันติยังได้ชื่อว่าเป็นคุณธรรมสูงส่งสำหรับมนุษย์ทุกคนเพราะเป็นเครื่องมือ กล่อมเกลากาย วาจา ใจให้บริสุทธิ์ อีกทั้งยังช่วยแผ้วถางหนทางชีวิตให้ราบรื่นและโปร่งโล่ง เบาสบาย ซึ่งอาจนำไปสู่ความมีอิสรภาพสมบูรณ์ พ้นจากการครอบงำของกิเลสทั้งหลาย อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดแห่งชีวิตได้ในที่สุด^{๓๙}

ความอดทน (ขันติ) เป็นหลักธรรมที่จำเป็นสำหรับคราวที่ต้องเผชิญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่จะทำให้จิตใจเราหันเหไปจากทางที่ดี ดังนั้น จึงควรบำเพ็ญขันติใน ๔ สถาน คือ

๑. อดทนต่อความลำบาก หมายความว่า คนทำงานมาก ๆ แล้วได้รับความเหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย หรือถูกแดด ลม ฝน กระทบเกิดความไม่สบาย คนที่ไม่มีขันติเมื่อเผชิญกับความลำบากตรากตรำ มักจะทอดทิ้งการงานเสีย เป็นคนมือเท้าบาง ทำอะไรทั้ง ๆ ขว้าง ๆ แต่ผู้มีขันติ ย่อมอดทนต่อสิ่งเหล่านี้ กัดฟันทนทำงานของตนให้สำเร็จ

^{๓๘} เปลื้อง ณ นคร, พจนานุกรมแปล ไทย-ไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไทยซอฟต์แวร์เอนเตอร์ไพรส์ จำกัด), [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.ThaiSoftware Dictionary com>. [๒๑ กันยายน ๑๕๖๐].

^{๓๙} พระมหาชันทอง วิชาเดช, “ศึกษาวิเคราะห์เรื่องขันติในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๙-๑๐.

๒. อุดหนุนต่อทุกขเวทนา คือ การรับรู้อารมณ์ว่าเป็นทุกข์ ซึ่งเกิดมาจากการเจ็บไข้ได้ป่วย ไม่สบายด้วยโรคภัยนานัปการที่เกิดขึ้นกับร่างกายตน คนที่ขาดขันติ เมื่อถึงคราวเจ็บไข้ได้ป่วย ไม่สบายขึ้นมา มักจะแสดงมารยาทอันไม่สมควรออกมาให้ปรากฏบ่อย ๆ เช่น ร้องครวญคราง กระบิดกระบวน เป็นคนเจ้ามายา เป็นคนเจ้าอารมณ์มีอาการโมโหง่าย บางคนอ้างความเจ็บป่วยเพื่อจักกระทำความชั่วต่าง ๆ ก็มี แต่สำหรับผู้มีขันติ ย่อมรู้จักอดทน อดกลั้น ไม่ปล่อยตัว ปล่อยใจให้เสียหรือตกไปในทางชั่วต่าง ๆ ให้คนอื่นหลงเชื่อหรือเข้าใจผิด

๓. อุดหนุนต่อความเจ็บใจ เป็นขันติประเภทอธิวาสนขันติ คืออดทนต่อการล่วงเกินของคนอื่น เฉพาะอย่างยิ่งคนที่ต่ำกว่าเรา เมื่อถูกผู้อื่นกระทำการล่วงเกินให้เป็นที่ขัดใจ เช่น ถูกด่าว่า หรือ สบประมาท หมิ่นประมาท บุคคลผู้ขาดอธิวาสนขันติ ย่อมขาดสติเดือดดาลแล้วทำร้ายตอบด้วยการกระทำอันแรงเกินเหตุที่ควรจะเป็น เช่นว่าเห็บแถมด้วยวาจาหยาบคาย หรือก่อความทะเลาะวิวาท ตีรันฟันแทงกัน สร้างเวรกรรมไม่สิ้นสุด เป็นทางนำมาซึ่งความหายนะแก่ตัวเองและครอบครัว ตลอดจนเพื่อนฝูง แต่สำหรับผู้มีขันติย่อมรู้จักอดทน สอนใจตัวเอง รู้ที่ไปที่มาของสาเหตุนั้น ๆ คือ หาวิธีการแก้ไขด้วยสันติให้เรียบร้อยเป็นผลดีด้วยความสงบต่อไป

๔. อุดหนุนต่ออำนาจกิเลส หมายความว่า อดทนต่ออารมณ์ข้างฝ่ายเพิลิตเพลินอันเป็นไปตามอำนาจกิเลสพาไป เช่น ความสนุก การเที่ยวเตร่ ความโกรธ การได้ผลประโยชน์ในทางที่ไม่ควร เป็นต้น ความจริงแล้วอารมณ์ที่น่ารักใคร่ น่าพอใจ ดูไปก็ไม่น่าจะต้องใช้ความอดทน ไม่ทำให้เราลำบาก แต่ที่ต้องใช้ความอดทน เพราะอาจจะทำให้เราเสียหายได้ ทั้งนี้เพราะคนที่ขาดขันติ มักจะทำกรรมอันน่าบัดสีต่าง ๆ ตามอำนาจกิเลส หรือตามความอยากในสิ่งที่ตนรัก เช่น รับสินบน ผิดลูกเมีย ขว้าน เห็นเงินตาโต ทำร้ายรังแกกัน ต้มเหล้า สูบบุหรี่ เหลือยศ เมาอำนาจ ชี้อ้อ ไอ้อด เป็นต้น^{๔๐}

การอดทนต่ออำนาจกิเลสนี้ กล่าวโดยสรุปก็คือ การอดทนต่ออำนาจความอยากนั่นเอง บุคคลผู้มีขันติจะได้รับคุณประโยชน์ หลายประการ คือ ทำงานได้ผลดี บำเพ็ญตนเป็นหลักแห่งบวรชน ไม่มีการทะเลาะวิวาทบาดหมาง ไม่ทำผิดเพราะเห็นแก่ความอยาก ถ้าบุคคลขาดขันติแล้ว ก็จะมีประสพโทษหลายประการ คือ ทำงานคั่งค้าง จับจืด เสียความไว้วางใจของผู้อื่น เต็มไปด้วยศัตรู หรืออาจกลายเป็นอาชญากร^{๔๑}

โสรจจะ ความสงบเสงี่ยม คือ เมื่อมีความอดทนแล้ว ก็ต้องพยายามสงบใจ ทำใจให้เย็นลงด้วยอุบายอันชอบ เมื่อใจสงบแล้ว กิริยาอาการที่แสดงออกมาก็จะสงบเสงี่ยมเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้นเมื่อเป็นเช่นนี้ความงามทุกส่วนของตนที่เคยมีอยู่ก็จะไม่เสื่อม จะคงงามอยู่และคงชนะใจของคนอื่นได้เป็นอย่างดี ความอดทนและความสงบเสงี่ยมหากมีประจำอยู่ในจิตใจของผู้ใด ผู้นั้นย่อมจะเป็นคนที่มีความสุขมีจิตใจหนักแน่น ย่อมจะเป็นที่นิยมยกย่องนับถือของคนทั่วไป เพราะธรรมะ ๒ ประการนี้ จะทำให้ผู้ปฏิบัติเป็นคนงดงามทั้งกาย วาจา และจิตใจ จะประกอบกิจการสิ่งใด ย่อมสามารถประสบผลสำเร็จได้สมความมุ่งมาดปรารถนา และสามารถเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ ไปได้ด้วยจิตใจที่มั่นคง ย่อมชนะความร้ายได้ด้วยดี^{๔๒}

^{๔๐} ไสว มาลาทอง, คู่มือการศึกษาจริยธรรม, หน้า ๒๗.

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, ขรรวาสธรรม, พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔.

^{๔๒} ไสว มาลาทอง, คู่มือการศึกษาจริยธรรม, หน้า ๒๘.

ลักษณะความอดทนที่ว่ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นต้องประกอบไปด้วย ความอดกลั้น คือไม่สนใจใยดีให้ความสำคัญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น แต่สนใจที่จะทำความเจริญให้กับตนเอง นอกจากนี้ต้องเป็นผู้ไม่ดุร้าย คือ สามารถข่มความโกรธไว้ได้ เพื่อไม่ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นกับตนเอง มีใจเบิกบานอยู่เสมอ ลักษณะที่สำคัญยิ่งของขันติคือ ตลอดเวลาที่อดทนนั้น จิตใจต้องประกอบไปด้วยความผ่องใส ไม่เศร้าหมองเพราะฉะนั้น มนุษย์จะสวยงามงดงามแต่เพียงสรีระร่างกาย และเครื่องประดับนั้น ยังไม่เพียงพอ ต้องงดงามทางด้านจิตใจด้วย การที่จิตใจจะงดงามนั้น ต้องมีธรรมะ ๒ ประการ ที่จะทำให้คนเรางดงามอย่างสมบูรณ์ นั่นคือ ขันติ (ความอดทน) และโสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) ลักษณะความอดทนที่ว่ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นต้องประกอบไปด้วย ความอดกลั้น คือไม่สนใจใยดีให้ความสำคัญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น แต่สนใจที่จะทำความเจริญให้กับตนเอง นอกจากนี้ต้องเป็นผู้ไม่ดุร้าย คือ สามารถข่มความโกรธไว้ได้ เพื่อไม่ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นกับตนเอง มีใจเบิกบานอยู่เสมอ ลักษณะที่สำคัญยิ่งของขันติและโสรัจจะคือ ตลอดเวลาที่อดทนนั้น จิตใจต้องประกอบไปด้วยความผ่องใส ไม่เศร้าหมอง

๒.๑.๔ อานิสงส์ของขันติและโสรัจจะ

การเรียนรู้ฝึกฝนเพื่อให้ความอดทนเกิดขึ้นให้ได้นั้น มนุษย์ทุกคนได้รับความรู้จากธรรมชาติโดยตรงที่ต้องเรียนรู้และใช้ความอดทนเพื่อความอยู่รอดของชีวิตในเบื้องต้น และต่อมาได้เรียนรู้อย่างเป็นระบบ พร้อมกับการฝึกฝนเพื่อให้ผลของการอดทนได้เกิดประโยชน์ ทั้งต่อตนเองและส่วนรวม แม้สภาพทั้งภายนอกและภายในจะแปรเปลี่ยนไปอย่างไร หากจิตใจเรามีธรรม คือ “ขันติ” ความอดทนอดกลั้นเป็นเครื่องประดับใจแล้ว การดำรงชีวิตจะยากลำบากอย่างไร การกระทำเพื่อให้เกิดความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนาในส่วนที่ถูกต้อง จะดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ภายใต้กาลเวลาคนโบราณยุคเก่าสอนไว้ว่า “คนทนไม่ได้ ใจร้อนรุ่ม มักต้องโทษ” ส่วนผู้ที่มีขันติธรรมประจำใจมักจะเป็นผู้มีใจสงบเย็นมีสันติอยู่อย่างมีความสุข ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า “คนใดทนได้ ใจร่มเย็น พบแต่สุข” ขันติความอดทน มีอานิสงส์ให้ผลเป็นส่วนดีงามตามที่ได้กล่าวไว้เป็นหลักฐานอ้างอิงให้เห็นจริงในพระสูตรดังนี้

ในปฐมอขันติสูตรและในทุติยอขันติสูตร ได้แสดงถึงอานิสงส์ของขันติ คือ เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มากเป็นผู้ไม่มากด้วยเวรเป็นผู้ไม่มากด้วยโทษเป็นผู้ไม่หลงลืมสติตายหลังจากตายแล้วย่อมไม่เกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๔๓}

ความอดทนเป็นคุณธรรมที่สำคัญยิ่งในการกำจัดกิเลส ให้หมดไปจากใจของบุคคล ดังเนื้อความในโอวาทปาฏิโมกข์ ที่ว่า “ขันติ เป็นตบะอย่างยิ่ง”^{๔๔} ดังเรื่องต่อไปนี้ ในที่ฆาตุวัตร องค์กรพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่อง ที่ฆาตุกุมารแก่ภิกษุชาวกรุงโกสัมพี ดังนี้ พระเจ้ากาสิพระนามว่า พรหมทัต กษัตริย์ผู้มั่งคั่งทรงช่วงชิงกองทหาร พาหนะ ขนบพลคลังอาวุธยุทโธปกรณ์และคลังพืชพันธุ์ธัญญาหาร และกระทั่งทรงปลงพระชนม์ชีพพระเจ้าทีฆิติโกศลราชและพระเมเหสี แต่ที่ฆาตุกุมารโอรสของพระเจ้าทีฆิติโกศลราชกลับมิได้ทำอันตรายแก่พระเจ้าพรหมทัตกาสิราชแม้โอกาสมาถึง ด้วยตระหนักในคำสอนที่พระชนกได้ตรัสไว้เมื่อใกล้จะสวรรคตว่า “พ่อทีฆาตุ เจ้าอย่าเห็นแก่ยาว อย่าเห็น

^{๔๓} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๕/๓๕๘.

^{๔๔} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๓-๒๔๕/ ๒๕๒ -๒๖๒.

แก่สันเวรย่อมไม่ระงับด้วยการจองเวรแต่ระงับได้ด้วยการไม่จองเวร”ทำให้พระเจ้าพรหมทัตทาสีราชโพรตพระราชทานคินกองทหาร พาหนะ ขนบพ คลังอาวุธยุทโธปกรณ์ และคลังพืชพันธุ์ธัญญาหารอันเป็นพระราชสมบัติแก่ท้าวภูมราดังเดิม และได้พระราชทานพระราชธิดาให้อภิเษกสมรสด้วย ‘ภิกษุทั้งหลาย ชันติ และโสรัจจะ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระราชอาเล่านั้นผู้ทรงอาญาทรงถือศีลตราวุธ การที่พวกเธอบวชในธรรมวินัยอันเรากล่าวไว้ดีแล้วอย่างนี้จะพึงมีความอดทนและความสงบเสงี่ยมนั้น ก็พึงดงามในธรรมวินัยนี้’^{๔๕}

นอกจากนี้อานิสงส์ของขันติคือ เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มาก ไม่ดุร้าย ไม่มีความเดือดร้อนไม่หลงสติ และหลังจากตายจะไปเกิดในสุคติ ผู้ใดมีขันติอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าจะอยู่สถานการณ์เช่นไร ก็อดทนได้ทุกสถานการณ์ ผู้นั้นย่อมจะได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ ดังนี้คือ (๑) คือเป็นที่รักใคร่ของคนเป็นอันมาก (๒) ไม่มากด้วยเวร (๓) ไม่มากด้วยโทษ (๔) ไม่หลงทำกาละกิรียา และ (๕) เมื่อกายแตกดับขันธเบื่องหน้าแต่ภพระ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์^{๔๖}

การที่เรามีความอดทนอดกลั้นเพียงอย่างเดียว นั้น ไม่พอที่จะทำให้เป็นคนมีความงามอย่างแท้จริงได้ ต้องมีธรรมะอื่นเข้ามาร่วมเติมต่อ ธรรมะที่คู่กับขันติ ก็คือ โสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม คือความที่มีจิตขึ้นบาน ประณีต มีจิตที่ราบเรียบ ไม่ว่าจะเผชิญกับภาวะที่น่าพอใจหรือไม่พอใจหรือไม่พอใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะไม่แสดงอาการให้ผิดแผกไปจากเดิม คนเรารู้จักอดทนอดกลั้น ไม่โกรธต่อผู้อื่นก็จริง แต่ในความอดทนนั้นอาจจะมีสีหน้าที่บึ้งตึง หรือสีหน้าที่แสดงว่าไม่พึงพอใจ ต่อเมื่อมี โสรัจจะ คือความเข้มแข็งเข้ามากำกับ ก็จะทำให้ผู้นั้นมีความอดทนที่ดงามปรากฏแก่ผู้พบเห็น เป็นที่ศรัทธาเลื่อมใสของผู้อื่น โสรัจจะจึงทำหน้าที่เสริมความอดทนให้ดงามเด่นชัดขึ้น ในพระพุทธศาสนา หากคนเรา มีสิ่ง ๒ สิ่งต่อไปนี้ จะเรียกได้ว่า “เป็นคนสวย” “เป็นคนงาม” “เป็นคนสง่า” “เป็นคนน่ารัก” เป็นคนน่ามองหรือเป็นแม่แต่ไอดอลของคนทั่วไป แม้ว่าจะมีทรงผม กระเซอะกระเซิง ไม่ได้แต่งหน้า ไม่มีเสื้อผ้าสวย ๆ ใส่ แต่คนที่มองแล้วกลับรู้สึกชื่นชอบใจ และรู้สึกดี บางครั้ง สิ่งนี้อาจทำให้คนที่เห็นหรือแม่แต่ได้ยินศรัทธาในตัวเรา และชนลูกได้ ๒ สิ่งนั้นคือ สิ่งที่เราเรียกว่า “ขันติ” และ “โสรัจจะ”^{๔๗}

จากการศึกษาอานิสงส์ของ ขันติ ความอดทน ทำให้เห็นว่า ความอดทนเป็นธรรมสำคัญที่มนุษย์ต้องมีไว้ประจำใจตลอดชีวิต ความมีขันติอดทนให้ได้ในทุกสภาพสภาวะกล่าวคืออดทนให้ได้ทั้งสภาพสิ่งแวดล้อม ดินฟ้าอากาศ ธรรมชาติที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป อดทนให้ได้ทั้งสภาพอารมณ์ภายในจิตใจที่เข้ามากระทบ เช่นความเจ็บใจ ความคับแค้นใจ ความขัดข้องใจ เป็นต้น การเกิดเป็นมนุษย์เริ่มต้นด้วยความอดทน แม้จะทุกข์ยากลำบากอย่างไรก็ต้องอดทนรับสภาพให้ได้ ผู้ที่อดทนไม่ได้ ย่อมได้รับโทษภัยอันตรายสิ่งที่ไม่น่ายินดีอันเกิดจากความไม่อดทน ส่วนผู้ที่อดทนได้ย่อมได้รับคุณประโยชน์อันเป็นผลดีหรืออานิสงส์แห่งการอดทนนั้นอันเป็นความชุ่มชื่นมีความสุขทั้งกายและจิตใจ

^{๔๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๕๘-๔๖๓/๓๔๓-๓๕๓.

^{๔๖} ไพลิน องค์สุวรรณ, “การศึกษาวิเคราะห์การสร้างบารมีของพระนางพิมพาที่ปรากฏในชาดก”, *วิทยานพนธ์พุทธศาสนธรรมมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๒.

^{๔๗} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๕๑/๒๖๐.

๒.๑.๕ โทษของการขาดขันติและโสรจจะ

โทษของการขาดขันติ คือ เป็นผู้มากด้วยเวร เมื่อตายไปจะเข้าถึงอบายภูมิ^{๔๘} การที่บุคคล ชุมชน และสังคมในโลกขาดคุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) ย่อมก่อให้เกิดปัญหา ตั้งแต่ระดับปัจเจก ชน และอาจขยายกว้างออกไปจนถึงระดับสังคมโลกก็ได้ อาจทำให้เกิดผลลัพธ์ในเชิงลบ กล่าวคือในระดับบุคคลนั้น ทำให้ศักยภาพในการทำงาน การเรียน การดำเนินชีวิตของบุคคลลดลงหรือล้มเหลว ได้ สำหรับปัญหาในระดับสังคมหรือระดับโลกนั้นก็ทำให้ขาดความยุติธรรมและทำให้มนุษย์ก่อความ ทุกข์ความเดือดร้อนให้แก่กัน^{๔๙}

ความสำเร็จผลในกิจการงานใด ๆ ความเสียหายที่มีปรากฏขึ้นให้เห็น ความท้อแท้ หมดหวัง ความผิดพลาดเกิดเป็นผลต้องได้รับทุกข์โทษในสังคมชีวิต และอีกหลายประการที่เป็นส่วน เกิดขึ้นจากการไม่มีความอดทน มิให้เห็นอยู่เสมอทุกยุคทุกสมัย ในชีวิตผู้คนไม่ว่าจะอยู่ในพื้นที่ไหน ของโลกนี้ ผู้ละเว้นจากการประพฤตินั้น ความอดทน ย่อมเกิดโทษได้รับความเสื่อมเสียหายอย่าง มากมายดังมีเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้ได้อรรถาธิบายเพื่อให้เห็นผลที่เป็นโทษจากการขาดความ อดทนนั้น ตามที่ปรากฏในพระสูตร ดังนี้

โทษของการขาดขันติ ในปฐมอชันตสูตร และในทุติยอชันตสูตร^{๕๐} มีดังนี้คือ ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนหมู่มาก เป็นผู้มากด้วยเวร เป็นผู้มากด้วยโทษ เป็นผู้หลงลืมสติตาย และหลังจาก ตายแล้ว ย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก นอกจากนี้

โทษของการขาดขันติ คือไม่สามารถอดทนต่อปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ได้ เป็นคนจับจด ทำงานคั่งค้าง ไม่สามารถเป็นหลักให้ครอบครัวได้ หลงผิดไปทำความชั่วได้ง่าย ไม่ได้รับความไว้วางใจ จากผู้อื่น เต็มไปด้วยศัตรู ขาดความเจริญก้าวหน้า ทำให้เสื่อมจากทรัพย์ จากการศึกษาโทษของการ ขาดขันติ จะเห็นได้ว่าไม่ว่าจะเป็นบุคคลใดที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประกอบด้วยขันติ ความอดทน เบื้องต้น นั้นไม่ว่าจะกระทำการงานสิ่งใดย่อมไม่สำเร็จผลดี และพร้อมกันนั้นย่อมเป็นเหตุให้ประพฤติดีศีลผิด ธรรม ทั้งทางกายวาจาและใจ อันก่อให้เกิดโทษ ก่อเวรภัยให้เกิดขึ้น เป็นผู้ดูร้าย ย่อมประสบแต่ความ ทุกข์ มีความเดือดร้อนใจ ในปัจจุบัน ไม่เป็นที่รักที่พอใจของคนทั้งหลาย เป็นที่รังเกียจหวาดระแวง ไม่ น่าไว้วางใจ เชื่อใจ สังคมไม่ยอมรับ ถึงถูกลดโทษตามกฎหมายบ้านเมืองในส่วนที่กระทำผิดนั้น และเมื่อ ต้องพบกับความตายย่อมมีจิตหวนไหว้ด้วยความเศร้าหมอง เมื่อจากโลกนี้ไปด้วยความตาย ย่อมไปสู่ภพ ภูมิที่เป็นอบาย ทุกคติได้รับผลเป็นความทุกข์เดือดร้อนทรมาน กล่าวได้ว่าผู้ที่ขาดความอดทนนั้นย่อม ได้โทษกล่าวคือมีความทุกข์ทั้งในปัจจุบัน และในอนาคตปรโลกเบื้องหน้า

๒.๑.๖ ตัวอย่างบุคคลบำเพ็ญขันติและโสรจจะในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องความอดทนไว้ ในมงคลที่ ๒๗ ว่า อานิสงส์ของความอดทนมี ๕ ประการ คือ ผู้อดทนย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนหมู่มาก ย่อมเป็นผู้ไม่มากด้วยเวร คือ ทำให้ไม่

^{๔๘} พระครูสุตธรรมวิสุทธิ, “การศึกษาวิเคราะห์หลักขันติในการดำเนินชีวิตของชาวตำบลท่าม่วง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

^{๔๙} พระมหาขันทอง วิสาเดช, “ศึกษาวิเคราะห์เรื่องขันติในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๙.

^{๕๐} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๕/๓๕๗-๓๕๘.

มีเวรมีภัยกับใคร ย่อมเป็นผู้ไม่มากด้วยโทษ ย่อมเป็นผู้ไม่หลงทำกาละ เมื่อตายไปย่อม เข้าถึงสุคติโลก สวรรค์อย่างเดียว^{๕๑} ผู้มีขันติ ชื่อนำพาประโยชน์มาให้ทั้งแก่ตน และแก่ผู้อื่น ผู้มีขันติธรรม ชื่อนำพาเป็นผู้ ขึ้นสู่ทางไปสู่สวรรค์และนิพพาน

ท้าวสักกะในเวปจิตติสูตร

ดังตัวอย่างขันติ คุณธรรมประจำใจของท้าวสักกะ ในคัมภีร์เล่าว่าการทำสงครามกัน ระหว่างชาวสวรรค์ ซึ่งมี พระอินทร์ เป็นจอมทัพ และฝ่ายอสูรมี ท้าวเวปจิตติ เป็นแม่ทัพใหญ่ หลาย ๆ ท่านอาจไม่เคยทราบว่า สวรรค์...เขาก็มีการรบกัน เรื่องอย่างนี้นั้นมีเหมือนกัน แต่เป็นเรื่องของภพภูมิ ที่ละเอียดเป็นการแย่งชิงทิพยสถานที่ตนเองเคยได้เสวยสุขมาก่อน เพราะฉะนั้น เมื่อถึงเวลาที่ต้น แคลฝอยออกดอกบานสะพรั่ง ท้าวเวปจิตติอสูรพร้อมด้วยบริวาร ซึ่งถูกโยนตกลงมาจากสวรรค์ มาอยู่ ใต้เขาพระสุเมรุ ก็จะนึกถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ตนเองเคยเสวยสุขมาก่อน จึงคิดจะยึดเอาคืนมาให้ได้ แต่ก่อนจะทำสงครามกัน ท้าวเวปจิตติจะส่งอสูรบริวารว่า “ท่านผู้นำทุกข์ทั้งหลาย เมื่อสงคราม ระหว่างเทวดากับอสูรประชิดกันแล้ว หากพวกอสูรได้ชัยชนะ พวกเทวดาเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ ก็ขอให้พวก ท่านช่วยกันเอาเชือกพิเศษ มัดท้าวสักกะจอมเทพไว้ให้แน่น แล้วนำมาที่ภพอสูรของเรา”

ฝ่ายท้าวสักกะก็จะบัญชาการรบเอง ทรงกำชับกับเหล่าทวยเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ว่า “ดูก่อน...ท่านผู้นำทุกข์ทั้งหลาย ถ้าเมื่อสงครามระหว่างเทวดากับอสูรเกิดขึ้น หากพวกเทวดาเป็นฝ่าย ชนะ พวกอสูรถึงพ่ายแพ้ ขอให้พวกท่านช่วยกันมัดมือนัดเท้าของท้าวเวปจิตติจอมอสูรอย่าให้หนีไปได้ แล้วให้นำขึ้นมาหาเราที่สุธรรมสภา”

แล้วก็ออกทำสงครามกัน ชาวสวรรค์เขารบกันด้วยเทวฤทธิ์ อาวุธชนิดต่าง ๆ เกิดขึ้นมา ด้วยอานุภาพของเทวดา ฝ่ายอสูรก็มีอาวุธยุทธโธปกรณ์ที่มีลักษณะพิเศษกันออกไป เทวสงครามแต่ละ ครั้ง ก็มีการผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ ในสมัยนั้น ฝ่ายเทวดาได้รับชัยชนะ พวกอสูรพ่ายแพ้ก็พากัน หลบหนี กลับลงไปทีภพอสูรเหมือนเดิม เหลือแต่ท้าวเวปจิตติที่ถูกเทวดาจับมัดไว้ด้วยเชือกพิเศษ แล้ว ช่วยกันนำขึ้นมามบนสวรรค์ ท้าวเวปจิตติโกรธแค้นมากที่ถูกมัดมัดท้าวสักกะจะเสด็จมา สนทนากับ ด้วย ถ้อยคำที่ไพเราะเพียงไรก็ไม่ยอมรับฟัง ได้เข้าหาหยาบคายตัดพ้อต่อว่าพระอินทร์ แต่พระอินทร์ก็ไม่ แสดงอาการโกรธตอบ หรือแม้กิริยาที่แสดงถึงความไม่พึงพอใจก็ไม่มี

มาตลีเทพบุตร เกิดความสงสัยขึ้นมาว่า “เอ...ทำไมหนอ ท้าวสักกะถึงมีกายวาจาที่สงบไม่ โต้ตอบไม่ทำร้ายและก็ไม่ว่าร้าย พระหฤทัยของพระองค์จะเป็นอย่างไรหนอ” จึงได้ทูลถามท้าวสักกะ จอมเทพว่า... “ข้าแต่ท้าวสักกะ พระองค์ได้ทรงสดับถ้อยคำอันหยาบคายของท้าวเวปจิตติจอมอสูรยัง ทรงอดทนต่อถ้อยคำเช่นนั้นได้ เนื่องจากว่ามีความกลัว เพราะไม่มีกำลังจะสู้กับจอมอสูรหรือพระ เจ้าข้า” ท้าวสักกะตรัสตอบว่า “เราอดทนต่อถ้อยคำอันหยาบคายของท้าวเวปจิตติได้ เพราะความ หวาดกลัวหรือเพราะไม่มีกำลังจะต่อสู้ก็หาไม่ วิญญูชนผู้เช่นเรา ไฉนจะพึงโต้ตอบกับคนพาลเล่า” มาตลีเทพบุตรทูลต่อว่า “คนพาลไม่มีผู้การบ เหมือนพยัคฆ์ร้าย มันก็ยังกำเริบหนักขึ้นไปทุกวัน ไม่มี ทางจะทำให้เชื่องได้ด้วยวิธีการทั่ว ๆ ไป เพราะฉะนั้น อริชนพึงการบคนพาลด้วยอาชญาอย่างรุนแรง สิ พระเจ้าข้า” ท้าวสักกะ ท่านทรงเป็นพระโสดาบันแล้ว ไม่ยินดีการฆ่าหรือทำร้ายคนอื่น จึงอธิบาย ให้ฟังว่า “ผู้ใดรู้ว่าคนอื่นโกรธแล้ว เป็นผู้ที่มีสติ สงบระงับได้ เราเห็นว่า การสงบระงับได้ของผู้นั้นแล

^{๕๑} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๕/๓๕๘.

เป็นการกำราบคนพาล” มาตลีเทพบุตรฟังแล้ว ก็ยังไม่เข้าใจกระจ่างแจ้ง จึงกราบทูลว่า “ข้าแต่ ท้าว วาสวะ ข้าพระองค์เห็นโทษในความอดทนนี้ว่า เมื่อใด คนพาลย่อมสำคัญบุคคลนั้นว่า ผู้นี้ย่อมอดกลั้น ต่อเราเพราะความกลัว เมื่อนั้น คนมีปัญญาทรม ยิงข่มขี่ผู้นั้น เหมือนโคยิงข่มขี่โคตัวแพที่หนีไป ฉะนั้น”

ท้าวสักกะได้ตรัสว่า “บุคคลจงสำคัญว่า ผู้นี้ยอดกลั้นต่อเรา เพราะความกลัวหรือหาไม่ก็ ตามที่ ประโยชน์ทั้งหลายมีประโยชน์ของตนเป็นอย่างยิ่ง ประโยชน์ยิ่งกว่าขันติไม่มี ผู้ใดเป็นคนมีกำลัง อดกลั้นต่อคนผู้ทุพพลวได้ ความอดกลั้นของผู้นั้น บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า เป็นยอดแห่งขันติ บัณฑิต ทั้งหลายกล่าวถึงกำลังของผู้ซึ่งมีกำลังอย่างคนพาลว่า หาใช่กำลังที่แท้จริง ไม่มีผู้ใดที่จะกล่าวโต้ตอบ ต่อผู้มีกำลัง ผู้ซึ่งธรรมคุ้มครองแล้วได้เลย เพราะความโกรธนั้น โทษที่ลามกจึงมีแก่ผู้ที่โกรธตอบต่อผู้ที่ โกรธ

บุคคลผู้ไม่โกรธตอบต่อผู้ที่โกรธ ย่อมชื่อว่าชนะสงครามซึ่งเอาชนะได้ยาก ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่น โกรธแล้ว เป็นผู้ที่มีสติระงับไว้ได้ ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายตนและคนอื่น คนที่ไม่ฉลาดในธรรม ย่อมสำคัญเห็นผู้รักษาประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย คือ ของตนและของคนอื่นว่า เป็นคนโง่ เราเห็นประโยชน์ของความอดทนอย่างนี้ จึงเป็นผู้มีความอดทนต่อถ้อยคำหยาบของจอม อสูร โดยไม่รู้สึกรว่าต้องอดทนอะไรเลย”^{๕๒}

ท้าวสักกะได้เข้าไปอาศัยผลบุญของพระองค์เป็นอยู่เสวยรัชสมบัติมีความเป็นใหญ่ยิ่งด้วย ความเป็นอิสระแห่งเทวดาชั้นดาวดึงส์อันเกิดจากคุณแห่งขันติและโสรัจจะนั่นเอง

พระโพธิสัตว์ทรงผจญกับมาร

นอกจากนี้ในพุทธประวัติ ในช่วงก่อนการตรัสรู้พระโพธิสัตว์ พระองค์ได้ต่อสู้กับปัญหา และอุปสรรคต่าง ๆ โดยกล่าวไว้ว่า มีมารมาผจญ แต่พระองค์ก็ทรงต่อสู้จนชนะมารได้ด้วยพระบารมี ที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญมา พระองค์สามารถอดทนต่อผู้พินาศเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ ได้ในที่สุด ใน พระไตรปิฎกอธิบายไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระ โพธิสัตว์อยู่ มีความรู้สึกเกิดขึ้นว่า กามคุณห้าที่เป็นอดีต ที่เราเคยสัมผัสมาแล้วแต่ก่อน ได้ดับไปแล้ว เพราะความแปรปรวนก็จริง แต่โดยมากจิตของเราเมื่อจะเล่น ก็เล่นไปสู่กามคุณเป็นอดีตนั้น น้อยนัก ที่จะเล่นไปสู่กามคุณในปัจจุบันหรืออนาคต ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย ความตกลงใจได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไป ว่า ความไม่ประมาทและสติ เป็นสิ่งที่เราผู้หวังประโยชน์แก่ตนเองพึงกระทำให้เป็นเครื่องป้องกันจิตใน เพราะกามคุณห้าเป็นอดีต ที่เราเคยสัมผัสมาแล้วดับไปแล้วเพราะความแปรปรวนนั้น^{๕๓}

ซึ่งพุทธประวัติในส่วนนี้เป็นช่วงที่กล่าวถึงช่วงเวลาพระโพธิสัตว์ทรงผจญกับมาร คือ ถูก มารทั้งสามมายั่วชวน แต่พระองค์ก็ทรงเอาชนะผ่านพ้นมาได้ ซึ่งมารทั้งสามก็คือสิ่งที่มากระทบเพื่อให้ โลก ให้โกรธ ให้หลง พระองค์ทรงใช้ปัญญาพิจารณาตามความเป็นจริงแห่งสังขาร ความอดทนที่จะ เอาชนะจิตของตนเองให้ได้ก็บังเกิดขึ้น แล้วที่สุดก็คือการตรัสรู้ เป็นผลแห่งความมั่งคั่งมั่งหมจดแห่ง จิตอย่างถึงที่สุด

^{๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๖๗-๘๗๖/ ๒๖๕ - ๒๖๗.

^{๕๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘ / ๑๑๗ / ๑๓๔.

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์บัณฑิต

ในคัมภีร์เล่าว่าในอดีตกาลครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดในตระกูลอำมาตย์ครั้งเจริญวัย จึงมีหน้าที่ถวายอภยและธรรมแด่พระราชชา ครั้นนั้นมีอำมาตย์คนหนึ่งก่อเหตุร้ายภายในพระราชวัง เมื่อพระราชชาทรงทราบเรื่องจึงทรงดำริว่าทั้งอำมาตย์ก็มีอุปการะแก่เรามาก ทั้งหญิงนี้ก็เป็นที่รักของเรา จะทำลายคนทั้งสองนี้ไม่ได้เราจะถามปัญหา แก่อำมาตย์บัณฑิต ถ้าจะต้องอดทนได้ เราก็จะอดทน แล้วทรงตรัสถามปัญหาดังกล่าวแก่อำมาตย์บัณฑิต อำมาตย์บัณฑิตจึงถวายโอวาทว่า หากหญิงนั้นเป็นที่รักของพระองค์ และอำมาตย์นั้นเป็นผู้มีอุปการะมากแก่พระองค์ ขอพระองค์จงดโทษแก่เขาทั้งสองเถิด คือ ทรงตั้งพระองค์ไว้เป็นกลาง พระราชชาทรงตั้งอยู่ในโอวาทของพระโพธิสัตว์แล้วมีพระดำรัสยกโทษแก่คนทั้งสองว่า ตั้งแต่นี้ไปเจ้าทั้งสองอย่าทำกรรมชั่วเช่นนี้อีก^{๕๔}

ทั้งอำมาตย์และหญิงนั้นไม่อดทนต่อโมหะ ความหลงในกาม ในทางที่ไม่ควรที่เกิดขึ้นภายในจิตใจ จึงกระทำกามสมุจฉาจาร แต่เมื่อพระราชชาทรงทราบและทรงยกโทษให้แก่คนทั้งสอง คนทั้งสองย่อมนำขันติมาสกัดกันความคิดที่จะกระทำกามสมุจฉาจาร ทำให้เกิดสติสัมปชัญญะระลึกถึงในสิ่งที่ตนเองคิดจะกระทำ และระลึกถึงความรักความเมตตา ที่ได้รับจากพระราชชา ย่อมก่อให้เกิดหิริโอตตปปะ ความละอายต่อความชั่วต่อบาป

พระโพธิสัตว์ผจญกับช้างคีรีเมขลา

ในคัมภีร์มีเรื่องเล่าว่าเมื่อพระโพธิสัตว์สิทธัตถะประทับนั่งบำเพ็ญภาวนาใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์พร้อมอธิษฐานจิตว่า “แม่เนื้อและเลือดในกายนี้จะเหือดแห้งไปหมดสิ้นเหลือแต่หนัง เอ็นและกระดูกก็ตาม トラบใดที่ยังไม่บรรลุนิพพาน トラบนั้นเราจะไม่ลุกจากบัลลังก์นี้โดยเด็ดขาด”^{๕๕} พระพุทธรักขิตาจารย์ได้เล่าไว้ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาว่า พระโพธิสัตว์ได้ทรงอธิษฐานว่า “ถึงแผ่นดินใหญ่จะม้วนกลับ ถึงเครื่องประหาร ๑,๐๐๐ ขึ้นจะตกลงมา ถ้าเรายังไม่บรรลุนิพพานสัมโพธิญาณ ก็จะไม่ขอยุติความเพียร” ในขณะนั้นเองพญามารนามว่า วสวัตติ ผู้มีอำนาจเหนือสัตว์โลกทั้งปวง ได้สละความเป็นใหญ่แห่งเทพของตน เป็นเวลา ๖ ปี ใช้จิตคอยกำหนดจิตของมหาบุรุษ ก็ไม่เห็นความพลั้งพลาดอะไร ๆ จึงปริวิตกว่าพระสิทธัตถะจะล่วงพ้นจากอำนาจของตนเองจึงนั่งช้างนามว่า คีรีเมขลา ตัวขนาด ๑๕๐ โยชน์ นำกองทัพมารเข้าโจมตี แต่ในที่สุดก็ตกพ่ายไปด้วยอำนาจแห่งขันติบารมีที่พระองค์บำเพ็ญมานานหลายแสนกัปป์ ได้รับการบูชาด้วยยอดอ่อนโพธิ์ที่ดงามเสมือนหน่อแก้ว ประพาฬสีแดงซึ่งร่วงตกลงบนจีวรที่มีสีเหมือนดอกชบาแย้ม ประหนึ่งแทนปิติทีเดียว^{๕๖}

ที่โพธิบัลลังก์ ณ โพธิมณฑลนั่นเอง ที่พระมหาบุรุษทรงบรรลุนิพพาน และได้ทรงไว้ซึ่ง โลกุตตราริยมรรคผล คือ อริยมรรคและอริยผลที่พ้นวิสัยของโลก โลกุตตรธรรม คือ สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วย โลกุตตรมรรค ความรู้ที่พ้นวิสัยของโลกความรู้ที่ช่วยคนให้พ้นโลก ด้วยขันติบารมีนั่นเอง

^{๕๔} ขุ.ชา.ทุก.อ. (ไทย) ๓/๓/๒๔๗-๒๕๐.

^{๕๕} ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๗๓ / ๒๕.

^{๕๖} พระพุทธรักขิตาจารย์, คัมภีร์ชินาลังการฎีกา, แปลโดย รัชนี สุทนต์และคณะ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๘), หน้า ๓๗๓-๓๗๖.

ขันติกับการสกัดกั้นการล่วงละเมิดศีล ๕ ข้อที่ ๓

ในคัมภีร์มีเรื่องเล่าว่า กาลครั้งหนึ่ง มีพราหมณ์ออกบวชบำเพ็ญเพียรเป็นดาบสอยู่ในป่า หิมพานต์จนได้คุณวิเศษวันหนึ่งดาบสเหาะจากป่าหิมพานต์เข้าไปในเมืองพาราณสี อาศัยอยู่ในพระราชอุทยานของพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตทรงเลื่อมใส นิมนต์ให้รับบิณฑบาตในพระราชนิเวศน์เป็นประจำ คราวหนึ่งพระเจ้าพรหมทัตมีพระราชภารกิจปราบโจรผู้ร้ายที่ชายแดน พระองค์ทรงมอบให้พระนางมุลลักขณาเทวีถวายบิณฑบาตแต่ดาบสแทนวันหนึ่งขณะดาบสเหาะมาได้แลเห็นพระกายของพระเทวีย่างงดงามตา เกิดกิเลสตัณหาขึ้นจนเสื่อมจากคุณวิเศษร่างร่วงสู่พื้น ดาบสตั้งสติรับอาหารบิณฑบาตแล้วไม่ยอมรับประทานอาหารถึง ๗ วัน ในวันที่ ๘ พระราชาเสด็จกลับจากชายแดนพบดาบสซูบผอม จนทราบเหตุเพราะอำนาจความเสน่ห์หาในพระนางมุลลักขณาเทวี พระราชาทรงมอบหมายให้พระเทวีปกป้องพระดาบส พระเทวีใช้อุบายจนดาบสได้สติ ถวายคืนพระเทวีแด่พระราชาแล้วกลับสู่ป่าหิมพานต์บำเพ็ญเพียรอยู่ ณ ที่นั้น^{๕๗}

ดาบสเมื่อแลเห็นพระกายของพระเทวีทำให้เกิดความพึงพอใจในพระเทวี จนเสื่อมจากคุณวิเศษ มีความประสงค์จะครอบครองพระเทวี เมื่อพระเทวีใช้อุบาย จนดาบสได้สติ อุดหนุนอดกลั้นต่อโลภะที่ครอบงำ ถวายคืนพระเทวีแด่พระราชาแล้วกลับไป บำเพ็ญเพียร ณ ป่าหิมพานต์ เพราะเหตุแห่งราคะที่เกิดขึ้นภายในจิตใจ ทำให้ดาบสอาจระทำกาเมสุมิฉฉาจาร แต่ด้วยการนำขันติมาสกัดกั้นความคิดที่จะกระทำกาเมสุมิฉฉาจาร ทำให้ เกิดสติสัมปชัญญะระลึกไว้ในสิ่งที่ตนเองกำลังกระทำ จากนั้นนำปัญญามาพิจารณาธรรมอันควร จึงทำให้ดาบสงดเว้นจากการล่วงละเมิดศีล ๕ ข้อที่ ๓ ลงได้

กกจูปมสูตร

ในกกจูปมสูตรแสดงคำสอนในเรื่องพระวินัยขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย หากพวกโจรผู้ประพฤติดำทราวม จะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้างเลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้น ก็ไม่ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่อดกลั้นไม่ได้นั้น แม้ในข้อนั้น เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรผันเราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และจักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อยู่อย่างผู้มีเมตตาจิตไม่มีโทษ เราจักแผ่เมตตาจิตไปให้บุคคลนั้นอยู่ และเราจักแผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์เป็นมหัคคตะไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีกรรมเปียดเบียนไปยังสัตว์โลกทุกหมู่เหล่าอันเป็นอารมณ์ของเมตตาจิตนั้นอยู่^{๕๘}

ในกกจูปมสูตรเป็นการนำขันติมาอดทนอดกลั้นเพื่อส่งเสริมความคิดในทางที่ดียิ่งให้เจริญขึ้น เมื่อเมตตาธรรมมีเจริญขึ้นย่อมส่งเสริมการรักษาศีลให้สมบูรณ์ทั้งวินัยและธรรม และพัฒนาไปสู่ความประพฤติอย่างสูง เว้นจากการล่วงละเมิดข้อศีลโดยเด็ดขาด ด้วยอาการอันสำรวมแห่งศีลบริสุทธิ์ ปราศจากความหวั่นไหวภายในจิตใจ มีจิตมั่นคง ความคิดในทางชั่วร้ายไม่สามารถเกิดขึ้นได้

ความอดทนเป็นคุณสมบัติของผู้ประสบความสำเร็จแห่งชีวิตในทุกด้าน ทุกคนที่ประสบความสำเร็จล้วนแล้วได้ชื่อว่าเป็นผู้ได้อาศัย ขันติ คือความอดทนเป็นทางดำเนินไปสู่ความสำเร็จผล

^{๕๗} นาวาเอกสุนทร กลับพิช, นิทานธรรม, (ม.ป.ท., ๒๕๕๑), หน้า ๑๘-๒๑.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๒-๒๓๓/๒๔๔.

ตามที่ปรารถนาทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทั้งในส่วนแห่งโลกธรรมเพื่อความสุข พร้อมด้วยส่วนแห่งโลกุตระธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ เช่น อยากได้ความรู้รับปริญญาก็ต้องอดทนขวนขวายเรียนให้จบ อยากได้รับความมั่นคงร่ำรวยอยู่สุขสบาย ก็ต้องอดทนประกอบอาชีพสุจริตถูกต้องหมั่นอดทนสร้างความดีเก็บสะสมทรัพย์ไว้อยากได้คุณธรรมทางจิตสงบผ่องใส ก็ต้องอดทนปฏิบัติตามคำสั่งสอนสร้างสมบารมีความสำเร็จผลใด ๆ ตามต้องการย่อมสมปรารถนาได้ด้วยความอดทนเพียรพยายามกระทำในทางที่ถูกต้อหน้านั้นได้

การคบมิตรในพระพุทธศาสนา ในหนังสือมงคลัตถกที่ปณี ท่านกล่าวถึงเรื่องของการไม่คบคนพาลและการคบบัณฑิต ซึ่งเป็นมงคลข้อที่ ๑ ในมงคลสูตร และพูดถึงลักษณะของคนพาลและบัณฑิต

๒.๒ การคบมิตรในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๒.๑ ความหมายของมิตร

ในบาลี คำว่า เมตตตายตติ มิตรโต หมายถึง ผู้มีความเมตตา คือชอบพอรักใคร่กันชื่อว่าเป็นมิตร ซึ่งหมายถึงคนที่คบกันด้วยความชอบพอรักใคร่ คำนี้มาจากรากศัพท์ว่า เมตตา แปลว่า ความรัก^{๕๙} เพราะว่าเมตตากับคำว่า มิตรตะ เป็นภาษาบาลี มีรากศัพท์อันเดียวกัน เมตตา ก็คือน้ำใจมิตรนั่นเอง ให้ทุกคนรักใคร่ปรารถนาดี มีความเป็นมิตรต่อกัน^{๖๐} ในคัมภีร์อภิธานวรรณนาให้ความหมายไว้ว่า คือผู้รักใคร่กัน ผู้คบหากัน ผู้ผูกพันรักกับญาติคนอื่น ๆ ของตน^{๖๑}

มิตรตามภาษาที่คนเข้าใจทั่วไปหมายถึง เพื่อน เกลอส หรือคนที่ทำอะไรถูกใจตน ทางภาษาธรรมหมายถึงธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือธรรมที่ทำให้พ้นทุกข์ซึ่งก็คือมรรคมงคลแปด^{๖๒} มิตรคือผู้ที่มีความรักต่อเรา แต่ไม่ใช่รักใคร่ทางกามคุณ แต่เป็นความรักอย่างบริสุทธิ์เป็นประโยชน์เกื้อกูลกัน^{๖๓} ผู้ที่รักใคร่ชอบพอกัน ผู้รักใคร่คุ้นเคยกัน แล้วกระทำความดีต่อกัน เพื่อให้อยู่ร่วมกันได้ ทั้งทางลับและเปิดเผยโดยไม่เลือกเพศ วัย ความรู้ ชาติ ศาสนา และไม่มีใครคิดร้ายต่อกัน ผู้ร่วมธุระ ผู้อยู่ในสภาพหรือลักษณะเดียวกัน เช่นเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน^{๖๔}

มิตร หมายถึงบุคคลที่ช่วยชี้แนะแนวทาง ชักจูง ตลอดจนแนะนำสั่งสอน ชักนำผู้อื่นให้ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ให้ประสบผลดีและมีความสุข ให้เจริญก้าวหน้า ให้พัฒนาในธรรม แม้จะเป็นบุคคลเสมอกันหรือเป็นมารดาบิดา ครูอาจารย์ ตลอดทั้งพระสงฆ์จนถึงพระพุทธเจ้าก็นับว่าเป็นมิตร แต่เป็น

^{๕๙} พ.ชา.อ. (ไทย) ๒๙/๒๒๓.

^{๖๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), การศึกษาวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๙.

^{๖๑} พระโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๔๔๓-๔๔๔.

^{๖๒} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป., ๒๕๓๗), หน้า ๓๖.

^{๖๓} พุทธทาสภิกขุ, ทิสรธรรม การไหว้ทศอย่างอารยชน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมบูชา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๒๙.

^{๖๔} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), โอวาทท่านอาจารย์พุทธทาสแต่...ยุวชน, รวบรวมและเรียบเรียงโดย นิราลัย, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๐.

มิตรใจดี หรือมิตรมีธรรมที่เรียกว่ากัลยาณมิตร แปลว่ามิตรดีงาม^{๒๕} แปลความหมายคำ “กัลยาณ” ว่า หมายถึง งาม ดี และ “มิตร” หมายถึง เพื่อนรักใคร่ที่สนิทสนมคุ้นเคย ดังนั้น กัลยาณมิตร จึงมีความหมายว่า เพื่อนที่ดี เพื่อนที่งาม หรือเพื่อนที่รักใคร่คุ้นเคยที่ดี เพื่อนรักใคร่คุ้นเคยที่งาม หรือมิตรผู้มีคุณอันบัณฑิตพึงนับ^{๒๖}

กัลยาณมิตร หมายถึง ผู้เป็นมิตรดี (มิตรดี หมายถึง มิตรที่มีคุณธรรม คือ ศีลเป็นต้น) ๒๕ สหายดี (สหายดี หมายถึง เพื่อนร่วมงานที่ดี) เพื่อนดี (เพื่อนดี หมายถึง เพื่อนที่รักใคร่สนิทสนม รู้ใจกัน ซื่อสัตย์ต่อกัน) ประกอบด้วยศีลคุณ เป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่าง่าย อดทน รับฟังคำพราสสอนโดยเคารพ แม้การที่ภิกษุเป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่าง่าย อดทน รับฟังคำพราสสอนโดยเคารพนั้นก็เป็มนาถกรณธรรม เป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านในการทำงานที่จะต้องช่วยกันทำทั้งงานสูงและงานต่ำ^{๒๗} (งานสูงหมายถึง งานย้อมจีวร หรืองานโบทาพระเจดีย์ ตลอดถึงงานที่จะต้องช่วยกันทำที่โรงอุโบสถเรือนเจดีย์ เรือนต้นโพธิ์เป็นต้น งานต่ำ หมายถึง งานเล็กน้อย มีล้างเท้า และนวดเท้า) เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุบายในการทำงานที่จะต้องช่วยกันทำ สามารถทำได้ สามารถจัดได้ แม้การที่ภิกษุเป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านในการทำงานที่จะต้องช่วยกันทำทั้งงานสูงและงานต่ำของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย สามารถทำได้ สามารถจัดได้ นี่ก็เป็มนาถกรณธรรม

กัลยาณมิตร หมายถึง บุคคลผู้เสมอดนในศีล สมานิ ปัญญา^{๒๘} ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้เสมอดนในด้านศีล สมานิ ปัญญา ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าใกล้ เพราะการสนทนาเกี่ยวกับศีล สมานิ ปัญญา จักมีแก่เราทั้งหลาย ผู้ถึงความเสมอกัน จักดำเนินไปได้ จักเป็นความสำเร็จ”

คำว่า กัลยาณมิตร หรือ กัลยาณมิตรตตา แปลตามศัพท์ว่า มิตรที่ดี (กัลยาณ + มิตต) ความมีกัลยาณมิตร (กัลยาณ + มิตตตตา) ซึ่งหมายถึง มีผู้แนะนำสั่ง สอน ที่ปรึกษา เพื่อนที่คบหา และบุคคลผู้แวดล้อมที่ดี, ความรู้จักเลือกเสวนาบุคคล หรือเข้าร่วมหมู่กับท่านผู้ทรงคุณทรงปัญญามีความสามารถซึ่งจะช่วยแวดล้อม สนับสนุน ชักจูง ชี้ช่องทาง เป็นแบบอย่าง ตลอดจนอุดหนุน สนับสนุนให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี ในการศึกษาอบรม การครองชีวิต การประกอบกิจการ และการปฏิบัติธรรม^{๒๙}

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพื่อนที่ดีตามความหมายสามัญเท่านั้น แต่เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมและคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในหนทางแห่งการฝึกฝนอบรมที่ถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ยกตัวอย่าง

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุติ), หน้า ๑๙๖.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๒๗} อจ.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๑๗/๓๒๒.

^{๒๘} อจ.ติก. (ไทย) (๒๐/๒๖/๑๗๕), อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/ ๑๒๓/๑๗๙.

^{๒๙} พระมหาเกรียงไกร บัวจันอัด, “การศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องกัลยาณมิตรกับการบรรลุนิพพาน ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และ พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗.

ว่าได้แก่ พระพุทธเจ้า (และพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ โดยพระพุทธเจ้าตรัสแก่เหล่าภิกษุสาวกว่าให้คบพระพุทธองค์เป็นมิตร ก็จะสามารถหลุดพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสไปได้^{๗๐}) พระอรหันตสาวก ครูอาจารย์ และผู้ทรงปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำ เป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่าก็ตาม^{๗๑} เป็นผู้มีความตั้งใจประพฤติปฏิบัติธรรม ทำหน้าที่ของชาวพุทธคือความเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานที่ดี เพื่อยังประโยชน์ให้ถึงพร้อมทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ผู้สั่งสอนแนะนำ ชักนำไปในหนทางที่ถูกต้องดีงาม และเมื่อบุคคลเป็นกัลยาณมิตรภายในให้กับตนเองแล้ว ก็ต้องทำหน้าที่กัลยาณมิตรให้กับผู้อื่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนในครอบครัวเดียวกัน เพื่อแต่ละคนก็จะได้ทำหน้าที่ของกัลยาณมิตรต่อออกไปเป็นลูกโซ่ในสังคม โดยมีความสำนึกในหน้าที่อันสูงส่งนี้ว่าเป็นหน้าที่ที่มีเกียรติ มีค่าอย่างยิ่ง เป็นหน้าที่ของบัณฑิต และนักปราชญ์ทุกยุคทุกสมัยที่ต่างสรรเสริญและทำกันมาก่อนแล้วทั้งนั้น ผู้เป็นกัลยาณมิตรเป็นผู้มีธรรมของสัตบุรุษ ๗ ประการที่เรียกว่า สัปบุริสธรรม ๗^{๗๒} คือ (๑) รู้หลัก และรู้จักเหตุ (ธัมมัญญูตา) (๒) รู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมาย หรือรู้จักผล คือรู้ความหมาย รู้ความมุ่งหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำ หรือความเป็นไปตามหลัก เช่น หลักธรรม หรือภาชิตต่าง ๆ (อัตถัญญูตา) (๓) รู้จักตน คือรู้ฐานะ ภาวะเพศ กำลัง ความรู้ ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรม เป็นต้น ว่ามีเท่าไร อย่างไร แล้วประพฤติให้เหมาะสม และรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไป (อัตตัญญูตา) (๔) รู้จักประมาณ คือความพอดี (มัตตัญญูตา) (๕) รู้จักกาล คือรู้กาลเวลาอันเหมาะสมและระยะเวลาที่ควรหรือจะต้องใช้ในการประกอบกิจ ทำหน้าที่การงาน หรือปฏิบัติการต่าง ๆ เช่น ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะสมเวลา เป็นต้น (กาลัญญูตา) (๖) รู้จักบริษัท คือรู้จักชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิจที่ประพฤติดต่อกับชุมชนนั้น ๆ (ปริสัณญูตา) และ (๗) รู้จักบุคคล คือความแตกต่างแห่งบุคคลว่า โดยอริยาคัยความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ใคร ๆ ยิ่งหรือหย่อนอย่างไร และรู้ที่จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ๆ ด้วยดี ว่าควรจะคบหรือไม่ จะใช้ จะดำเนิน ยกย่อง และแนะนำสั่งสอนอย่างไร เป็นต้น (บุคคลัญญูตา)^{๗๓} พระพุทธเจ้าตรัสไว้ตอนหนึ่งเกี่ยวกับคุณของสัตบุรุษว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้สดับ ไม่ได้พบพระอริยะ ไม่ได้พบสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ไม่รู้จักธรรมที่ควรเสพ (เสพในที่นี้หมายถึงการประพฤติ การเจริญให้เกิดขึ้น) ไม่รู้จักธรรมที่ไม่ควรเสพ ไม่รู้จักธรรมที่ควรคบ ไม่รู้จักธรรมที่ไม่ควรคบ ก็เสพธรรมไม่ควรเสพ ไม่เสพธรรมที่ควรเสพ คบธรรมที่ไม่ควรคบ ไม่คบธรรมที่ควรคบ . . . ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะปุณฺณไม่รู้ไม่ถูกต้อง^{๗๔}

การได้พบและคบหาสมาคมกับกัลยาณมิตรผู้ประกอบไปด้วยธรรมของสัตบุรุษ จึงมีผลให้ผู้คบหาสมาคมได้รู้จักธรรมปฏิบัติอันจะนำสู่ความสุข ความสมปรารถนาทั้งปวง ในทาง

^{๗๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๔.

^{๗๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๖๒๓.

^{๗๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๓.

^{๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๗๔/๕๑๕.

พระพุทธศาสนาเรียกความมีกัลยาณมิตรว่า กัลยาณมิตรตตา คือ มีผู้แนะนำ สั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อนที่คบหา และบุคคลผู้แวดล้อมที่ดี หรือคือความรู้จักเลือกเสวนาบุคคล หรือเข้าร่วมหมู่กับผู้ทรงคุณทรงปัญญา มีความสามารถ ซึ่งจะช่วยเหลือสนับสนุน ชักจูง ชี้ช่องทาง เป็นแบบอย่าง ตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุนเกื้อกูลแก่กัน ให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดีในการศึกษาอบรม การครองชีวิต การประกอบกิจการ และธรรมาปฏิบัติ หรือคือสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดี^{๗๕} พระพุทธเจ้าตรัสแก่โกสิยบุตรชื่อว่าทิมชาณ ผู้มีบรรพบุรุษสร้างบ้านเรือนอยู่ในพยุคัมปชนนคร ถึงธรรม ๔ ประการอันจะเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขในภพนี้แก่กุลบุตร คือ ๑. อุฏฐานสัมปทา คือความถึงพร้อมด้วยความหมั่น ๒. อารักขสัมปทา คือความถึงพร้อมด้วยการรักษา ๓. กัลยาณมิตรตตา คือความเป็นผู้มีมิตรดี และ ๔. สมชีวิตา คือ ความเป็นอยู่เหมาะสม โดยตรัสอธิบายถึง “กัลยาณมิตรตตา” ว่า คือ กุลบุตรในโลกรี้วางตัวเหมาะสม เจริญ สันทนากับคนในหมู่บ้านหรือในนิคมที่ตนอาศัยอยู่ จะเป็นคหบดี บุตรคหบดี คนหนุ่มผู้เคร่งศีล หรือคนแก่ผู้เคร่งศีลก็ตาม ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยจาคะ และถึงพร้อมด้วยปัญญา คอยศึกษาสัทธาสัมปทา . . . สีสัมปทา . . . จาคสัมปทา . . . ปัญญาสัมปทา ของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ฯลฯ ตามสมควร^{๗๖} แหล่งที่มาเบื้องต้นของการศึกษา เรียกว่า ปัจจยแห่ง สัมมาทิฐิ^{๗๗} (เห็นชอบ) มี ๒ อย่างคือ ๑. ปัจจยภายนอก เรียกว่า “ปรโตโฆสะ” แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงบอกจากผู้อื่น ได้แก่ การรับถ่ายทอดหรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอน อบรม แนะนำชักจูงไปในทางที่ดีงาม ๒. ปัจจยภายใน เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ”^{๗๘} แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น^{๗๙}

ดังนั้น มิตร จึงเป็นบุคคลที่มีเมตตารักใคร่สนิทสนม มีน้ำใจเอื้ออาทร มีความจริงใจต่อกัน มีสุขุมทุกขก็ไม่ทั้งกัน ประรณนาแต่ความสุขความเจริญให้แก่กัน เพื่อนมีความเมตตาและรักใคร่ประรณนาดีต่อกัน ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะใดก็ตาม เพื่อนก็สามารถกลายเป็นมิตรที่ดีได้ ซึ่งอาจมีการพัฒนาจนเป็นมิตรแท้ต่อกันได้ การมีกัลยาณมิตรหรือการได้ร่วมเสวนาคบหากับมิตรดีของบุคคลใดก็ตาม ย่อมมีความหมายอันยิ่งใหญ่ในการทำให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสต่อวิถีการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังตามคำสอนชี้แนะในเรื่องอริยมรรคมีองค์ ๘ ของพระพุทธเจ้า จนถึงเป็นเครื่องนำทางให้บุคคลมีสัมมาทิฐิ คือมีความรู้ความเข้าใจความคิดเห็น แนวความคิด ทศนคติ และค่านิยมที่ถูกต้องดีงาม เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม สอดคล้องกับความเป็นจริง ทำให้สามารถประพฤติปฏิบัติตนไปในทางที่ถูกต้องดีงามเช่นเดียวกัน และมีแต่สันติสุขในที่สุด

^{๗๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๕๗.

^{๗๖} อัง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐-๓๔๑.

^{๗๗} ที.ส. (ไทย) ๙/๓๙๓/๑๖๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๑-๘๒.

^{๗๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๕/๔๔-๔๕.

^{๗๙} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), ชีวิต การงาน หลักธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๗๙.

๒.๒.๒ ประเภทของมิตร

มิตรในทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้มี ๒ ประเภท ดังนี้

๒.๒.๒.๑ มิตรฝ่ายโลกียะ พระพุทธศาสนา ได้วางหลักการอยู่ร่วมกันในสังคมที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน โดยเป็นกัลยาณมิตรซึ่งกันและกัน แบ่งออกเป็น ๒ ประเภทดังนี้

ก. กัลยาณมิตร ในฐานะที่สูงกว่าในพระพุทธศาสนาสอนเน้นไปที่หลักการปฏิบัติต่อผู้เป็นกัลยาณมิตรที่สูงกว่า โดยเน้นไปที่ตัวมนุษย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรเป็นผู้มีพระคุณที่ยิ่งใหญ่ คือ พ่อ แม่ และ ครู อุปัชฌาย์อาจารย์ เพราะการทำหน้าที่ของมนุษย์เป็นการแสดงให้เห็นถึงการเป็นกัลยาณมิตรที่ยิ่งใหญ่อันดับแรกไม่มีสิ่งใดยิ่งใหญ่เกินความกตัญญูกตเวที ต่อท่านเหล่านั้นมนุษย์เราเกิดในตระกูลใดไม่ว่าฐานะอย่างไร ก็พึงดำรงวงศ์ตระกูลนั้นให้มั่นคงสืบไป พึงทำตระกูลของตนให้เจริญก้าวหน้าขึ้นไปเรื่อย ๆ อย่าทำตนให้คนดูหมิ่นเหยียดหยามต่อวงศ์ตระกูลของตน

ข. กัลยาณมิตร ในฐานะที่เสมอกัน ได้แก่ วิทยุฒิ คุณวุฒิ ภาวะที่เสมอกันได้แก่ สามเณร ภรรยา มิตรสหาย ที่พึงปฏิบัติต่อกันและกัน ความเป็นกัลยาณมิตรของผู้ที่เสมอกันในสังคม ตัวอย่างเช่น คู่สามี ภรรยาเป็นผู้สร้างโลก สร้างสังคมโลกให้สงบสุข โลกใบเล็กคือครอบครัว ทั้งสองฝ่ายต้องประพฤติปฏิบัติเป็นกัลยาณมิตรต่อกันให้มั่นคง และ เคารพครัดกว่าชายหญิงธรรมดาที่ยังไม่ได้เป็นคู่สามี ภรรยา กัน ส่วนมิตรสหาย ผู้มีวัยเสมอกัน จะได้ชื่อว่า เป็นมิตรที่ดี หรือ เป็นกัลยาณมิตร พึงปฏิบัติแบบ เกื้อหนุนกัน และ พึงระลึกไว้เสมอว่า ไม่เอาแต่ความพอใจของตนเอง

๒.๒.๒.๒ กัลยาณมิตรฝ่ายโลกุตระ เป็นกัลยาณมิตรชั้นสูง เป็นบุคคลที่มีระดับอุดมมงคล หมายถึง บุคคลผู้ประเสริฐ ผู้เลิศ หรือ ห่างไกลกิเลส คือ พระพุทธเจ้า กัลยาณมิตรฝ่ายโลกุตระนั้นเป็น ผู้ชี้ทางให้ศาสนิกชน เข้าสู่ทางแห่งโลกุตระธรรม

๒.๒.๓ ลักษณะของมิตร

ในพระสูตรพระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงคุณลักษณะของมิตร^{๘๐} ไว้ว่า มิตรย่อมเป็นผู้สมบูรณ์ ศรัทธา ๑ สมบูรณ์ด้วยศีล ๑ สมบูรณ์ด้วยสุตะ ๑ สมบูรณ์ด้วยจาคะ ๑ สมบูรณ์ด้วยวิริยะ ๑ สมบูรณ์ด้วยสติ ๑ และเป็นผู้สมบูรณ์ปัญญา ๑ คือยอมเชื่อมั่นต่อการตรัสรู้ของพระศาสดาเจ้าเชื่อมั่นต่อกรรมและผลแห่งกรรม ด้วยศรัทธาสมบัติ ย่อมเป็นที่รักและที่เคารพ นำสรรเสริญ เป็นผู้ทักท้วงตำหนิโทษว่ากล่าว เป็นผู้ดกลั้นต่อถ้อยคำของสัตว์ทั้งหลายได้ด้วยศีลสมบัติ เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำอันลุ่มลึก ซึ่งประกอบด้วยสัจธรรมและปฏิเสธสมุปาทธรรม ด้วยสุตสมบัติเป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีกับหมู่คณะด้วยจาคสมบัติ เป็นผู้เพียรพยายามในการปฏิบัติทั้งที่เป็นประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นด้วยวิริยสมบัติ เป็นผู้มั่งคั่งตั้งมั่นในทางดีด้วยสติสมบัติ เป็นผู้มั่งคั่งไม่คิดฟุ้งมั่งคั่งด้วยสมาธิสมบัติ และรู้แจ้งชัดไม่วิปริตผิดเพี้ยนด้วยปัญญาสมบัติคุณลักษณะของกัลยาณมิตรดังที่กล่าวข้างต้น สรุปประกอบด้วยคุณสมบัติที่ควรถึงพร้อมดังนี้^{๘๑}

^{๘๐} อัง. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๗.

^{๘๑} วิไลรัตน์ พุกษาภิรมย์, “ความเป็นกัลยาณมิตรของผู้ประเมินภายนอกตามความคิดเห็นของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๔๖-๕๒.

๑) ความเชื่อ (ศรัทธา) คือ กริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ความใสใจนิยมเช่น ความเชื่อในศาสนา ความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย การสร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นในบุคคลผู้เลื่อมใส ตัวอย่างเช่นศรัทธา^{๘๒} ดังนี้ ๑) กัมมสัทธา เชื่อเรื่องกรรม เชื่อกฎแห่งกรรมเชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง เชื่อว่า ๒) วิปากสัทธา เชื่อวิปาก เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าผลของกรรมมีจริงคือเชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล ๓) กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน ๔) โภธิสัทธา เชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มั่นใจในองค์พระตถาคตว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระคุณทั้ง ๔ ประการ

๒) ศีล คือการสำรวมกาย วาจา และใจ บุคคลที่มีลักษณะของกัลยาณมิตร ย่อมเป็นผู้ตั้งอยู่ในศีล เรียกว่ากุศลกรรม ๑๐ ประการ ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับพราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ความประพฤติสม่ำเสมอ คือ ความประพฤติทางกาย ๓ ประการ ความประพฤติทางวาจา ๔ ประการ ความประพฤติทางใจ ๓ กล่าวใน กุศลกรรมบถ ๑๐^{๘๓} คือทางแห่งกุศลกรรมทางทำความดี อันจะนำไปสู่ความสุข ความเจริญ หรือสุคติ มีข้อปฏิบัติดังนี้

ความประพฤติทางกาย ๓ ประการ

๑) เป็นผู้ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ คือ วางฆาตทวาร และ ศาสตรวรุ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์

๒) เป็นผู้ละเว้นจากการลักทรัพย์ คือ ไม่ถือเอาทรัพย์อันเป็นที่ปลื้มใจของผู้อื่นในบ้านหรือ ในป่าที่เจ้าของมิได้ให้ด้วยเป็นเหตุขโมย

๓) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการประพฤติดินาม คือ ไม่เป็นผู้ประพฤติล่วงสตรีที่มีอยู่ในปกครองของมารดา หรือ ผู้มีสามีแล้ว เป็นต้น

ความประพฤติทางวาจา หรือ วจีธรรมมี ๔ ประการคือ

๑) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ คือ อยู่ในสภา หรือ อยู่ในบริษัท อยู่ท่ามกลางหมู่ญาติ อยู่ท่ามกลางหมู่ทหาร หรืออยู่ท่ามกลางราชสำนัก ไม่กล่าวเท็จด้วยเหตุใด ๆ ก็ตาม

๒) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดส่อเสียด คือ ฟังความฝ่ายนี้แล้วไม่ไปบอกอีกฝ่ายหนึ่งเพื่อทำลายกันและกัน เป็นผู้สมานให้คนปรองดองกัน ชื่นชมยินดีเพเลียดเพเลียดต่อผู้ที่สามัคคีพูดด้วยถ้อยคำที่สร้างสรรค์ สามัคคีกัน

๓) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดคำหยาบ คือ พูดคำที่ไม่มีโทษ พูดให้ไพเราะและน่ารัก จบใจ เป็นคำที่ชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่พอใจ

๔) เป็นผู้ละเว้นขาดจาก การพูดหยาบการพูดคำเพ้อเจ้อ พูดมีประโยชน์ พูดความจริง พูดอิงวินัย พูดอิงธรรม พูดคำที่มีหลักฐาน พูดมีประโยชน์เหมาะสมกับเวลา

ความประพฤติทางใจ หรือ มโนกรรม มี ๓ ประการ

๑) เป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา คือ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์อันเป็นของผู้อื่นมาเป็นของเรา

^{๘๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๑๖๔.

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๖-๒๗๗.

๒) เป็นผู้ไม่มีจิตไม่พยาบาท คือ ไม่มีจิตคิดร้าย ขอให้สัตว์ทั้งหลายไม่มีเวร ไม่เบียดเบียน ไม่มีทุกข์ ครองตนอยู่เป็นสุข

๓) มีสัมมาทิฐิ คือ มีความเห็นชอบ เชื่อว่า ทานที่ให้มืผล ผลของกรรมโลกนี้มีโลกหน้ามี บิฑามารดาบิฑุญคุณ เป็นต้น

๓) การฟัง (สุตะ) ในพระพุทธานุสสาสนสูตร^{๘๔} กล่าวว่า สุตสุส ลภเต ปญญ ผู้ตั้งใจฟังย่อมได้ปัญญา ลักษณะของผู้เป็นกัลยาณมิตร ได้แก่ ความรู้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการฟัง พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ในการงานทั้งหลาย ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งหลายต้องจัดการด้วยปัญญา ในวิชาทั้งหลายต้องจัดการด้วยปัญญา ปัจจัยส่งผลให้เป็นกัลยาณมิตร คือ การฟัง (สุตะ) ฟังจากบัณฑิต หรือ นักปราชญ์ ย่อมได้ด้วยอาศัยปัจจัย ๔ ซึ่งเริ่มต้นด้วย สุตะ คือ การฟัง จากท่านผู้รู้ ในสมัยพุทธกาลพระอานนท์ ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า กล่าวในอานันทเถรคาถา^{๘๕} พระอานนท์เถระถือว่าเป็นพหูสูต คือ เป็นผู้ทรงธรรม เป็นผู้รักษาธรรม เป็นคลังพระธรรมของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงแสงพระคุณอันยิ่งใหญ่ เป็นดวงตาของโลกทั่วไป แม้พระพุทธเจ้าท่านปรินิพพานไปแล้ว พระอานนท์เถระ เป็นผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เป็นดวงตาของชาวโลก เป็นผู้กำจัดความมืดมนที่เป็นเหตุทำให้คนตาบอด พระอานนท์เถระ เป็นผู้มืคติ มืสติ และมืฐิติ เป็นผู้แสวงคุณเป็นผู้ทรงจำพระสัทธรรมไว้ เป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะ

สรุป การฟัง หรือเรียกอีกอย่างว่าสุตะ ต้องเป็นการฟังที่ประกอบด้วยสติเมื่อฟังแล้วได้ปัญญา เรื่องที่เราได้ยิน ได้ฟังประกอบด้วยเสียงอันไพเราะ อ่อนหวาน แต่ถ้าผู้ฟังไม่มีสติในการฟังแล้วก็เสมอตัว ไม่ได้อะไรจากการฟัง ผู้ฟังต้องมืสติสูง ขวนจิตรให้ผู้ฟังได้สว่างใสรับแสงสว่างถ้อยคำเป็นคำพูดที่มีคุณ ฟังแล้วเลือกเอาแต่ที่ดีมีประโยชน์

๔) จาคะ (ทานญ)^{๘๖} คือ การเสียสละ ได้แก่ ความเผื่อแผ่ แบ่งปัน ตลอดถึงการที่บุคคลที่จะมีความสุขจะต้องรู้จักให้ แบ่งปันซึ่งกันและกัน ตลอดจนการเสียสละความพอใจและความสุขส่วนตน คือมีใจกว้างขวาง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เสียสละไม่เห็นแก่ตัว การให้ทานนั้นจะสำเร็จกิจได้จึงต้องพร้อมด้วยองค์ ๓ ดังนี้

๑. บุพพเจตนา ตั้งใจไว้ก่อนให้

๒. มุญจนเจตนา ตั้งใจในขณะที่กำลังสละ

๓. ปราปรเจตนา ครั้นให้แล้ว ก็อิมใจทุกขณะที่ระลึกถึงทานมืเจตนา ๓ ระยะนี้ ย่อมเป็นคนที่ไม่ตระหนั ยินดีในการเสียสละ มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เกื้อกูลแล้วนึกถึงที่ไรอิมใจทุกขณะ

๕) ความเพียร (วิริยะ)^{๘๗} คือ ความขยันประกอบด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ท้อถอย ในบารมี ๑๐ หรือ ทศบารมี กล่าวเรื่องวิริยะ ว่าเป็นความเพียร, ความกล้า

^{๘๔} สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (พิมพ์ ธรรมโร), มงคลชีวิต, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๔๖๘.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๒-๒๗๔.

^{๘๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๒๘๔.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๔.

กล้า, ไม่เกรงกลัวอุปสรรค/พยายามบากบั่นอดสาเห ก้าวหน้าเรื่อยไป ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่ วิริยะเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของกัลยาณมิตร คือ มีความเพียร ความเพียรแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

ประการที่ ๑ ความเพียรแบบสามัญทั่วไป เช่น ความเพียรในการประกอบกิจการงาน ขยันเรียนหนังสือ อ่านหนังสือ

ประการที่ ๒ ความเพียร เป็นผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เพื่อสละทั้งอุปนิสัยทั้งปวง เป็นธรรมยอดเยี่ยม สัมมาสติ ความระลึกรู้ชอบ คือ ระลึกในสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสติ การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับ โดยหลักการคือ การใช้สติ หรือ วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุดเช่น ชาตก เรื่อง พระมหาชนก^{๘๘} ว่าด้วยมหาชนกทรงบำเพ็ญวิริยบารมี ในคัมภีร์เล่าตอนหนึ่งว่า เทวดา กล่าวกับ พระมหาชนก ว่า

เทวดา : เมื่อมองไม่เห็นฝั่ง ก็ยังกระทำความเพียรว่ายอยู่ในท่ามกลางมหาสมุทร ท่านรู้อำนาจประโยชน์อะไรจึงพยายามว่ายอยู่อย่างขะมักเขม้น เช่นนี้ พระมหาชนก : เราพิจารณา เห็นวัตร ของโลก และ อานิสงส์แห่งความพยายาม เพราะฉะนั้น ถึงไม่เห็นฝั่ง เราต้องพยายามว่ายอยู่ในท่ามกลางมหาสมุทร

๖) ความตั้งมั่น (อุตตสมมาปณิธิ) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบเป็นที่ดีตามแนวนาม ความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งมั่นด้วยดี ความดำรงมั่น ความไม่ส่ายความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ขัดส่าย สมาธิ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ การที่จะให้เกิดความสงบมีจิตใจแน่วแน่จำเป็นต้องอาศัยการอบรมจิตโดยมีพื้นฐานจากสิ่งอื่น ผู้มีปกติสุขเท่านั้นจึงจะสามารถมีสมาธิได้ ตรงกันข้ามกับคนที่ไม่ปกติ หรือ หาเลี้ยงชีพในทางไม่ชอบประกอบด้วยทุจริตทั้ง กาย วาจา และใจ

มงคลชีวิต^{๘๙} กล่าวถึง การตั้งมั่น ว่าเป็นกิริยาที่ต้อยในศีลธรรม มีลักษณะสงบสงัดเยียมเรียบร้อย เยี่ยมตัว โอปปาตมอริ กรณุปราณี เอื้อเฟื้อ การถ่อมตน เป็นการไม่ถือตัวให้เกินงาม และไม่ลดตัวลงให้เกินควร กิริยาเคลื่อนไหว มีเมตตาให้ความสุจริต รักษาความประพฤติของตนไม่ให้ผิดประเวณี ตั้งใจสงวนสกุลวงศ์ของเราให้บริสุทธิ์ กายสุจริต เป็นมงคล ชั้นยอดเป็นเหตุทำให้คนเป็นเลิศในการวางตัวต่อสังคมต่อหมู่คณะ ซึ่งนับว่าเป็นคุณลักษณะของกัลยาณมิตรเป็นการสมานบุคคลต่อบุคคล หมู่คณะ ต่อหมู่คณะ สุดท้ายสมานระหว่างชาติต่อชาติ นับว่าเป็นประโยชน์ แก่หมู่คณะ มากเป็นที่รักของกันและกัน ไม่นิยมขึ้น สามารถนำหมู่คณะให้พ้นภัยพิบัติวิบัติสุจริต พุดจริง พุดไพเราะ พุดสมัครสมานสามัคคี และ พุดมีประโยชน์ พุดได้ไพเราะในเบื้องต้นไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในเบื้องปลาย พุดมีเมตตาจิต

หลักธรรม กล่าวในเรื่อง ความตั้งมั่น ว่าทุกสิ่งในโลกนี้ ถ้าไม่ก้าวหน้าจะต้องถอยหลัง ไม่เจริญจะเสื่อมลง ใจคนเราเช่นกัน ถ้าไม่เจริญก็จะเสื่อมลง วิธีฝึกจิตดังนี้

๑. รักสัจจะเท่ากับชีวิต พุดจริง ทำจริง อย่าปล่อยตัวให้เป็นสวะ ลอยตามลมตามน้ำ

๒. จะมีสติ สัมปชัญญะ ครองตน พร้อมจะแบก ความรับผิดชอบ และยอมรับผิดในความผิดของตน

^{๘๘} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๓๙/ ๑๕๗-๑๕๘.

^{๘๙} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร), มงคลชีวิต, หน้า ๑๑๑-๑๑๒.

๓. จงมีความเชื่อ ในคนทุกคน อย่าดูหมิ่นคนอื่น เห็นว่าคนอื่นน่าเชื่อถือมีจำนวนมาก

๔. จงเชื่อในความสามารถของตน

๕. ชื่อตรงต่อตนเอง

๖. อย่าปล่อยให้อคติ เพราะชอบกัน ชังกัน จงพยายามใช้ความยุติธรรม

๗. จงถ่อมตัวเหมือนผ้าขี้ริ้วห่อทอง

๘. อย่าดูแคลนสิ่งใดว่าเป็นของใหม่ จงใช้ปัญญาพิจารณาอย่างระมัดระวัง

๙. อย่าเห็นว่าสิ่งที่ชอบเป็นของใหม่ จงใช้ปัญญาพิจารณาอย่างระมัดระวัง

๑๐. จงเป็นคนตรงต่อเวลา

๑๑. อบรมให้กล้า กล้าคิดอะไรใหม่ ๆ กล้าตัดสินใจในปัญหาที่สำคัญ ๆ

ประจักษ์หน้า ทำตามเป้าหมาย

๑๒. มีคุณธรรมอยู่ในตนแล้ว จงดำรงชีวิตอยู่ด้วยคุณธรรมนี้

๑๓. มันเรียนรู้ข้อธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

๑๔. จงกล้าทำความดี

๑๕. สอบความคิดเห็นกับคนอื่น

๑๖. อย่าเห็นเป็นคนว่าตนเป็นคนเลวให้ปฏิบัติหน้าที่ของตน

๗) ปัญญา ความรอบรู้เหตุผล ความไม่ประมาทในธรรม อุปปมาโท จ ฆมเมสุ^{๙๐} ก็คือ คนที่มีสติกำกับ คอยระมัดระวังตัวอยู่ทุกกรณี คนผู้ไม่ประมาท ก็คือผู้ที่มีเหตุผล มีความรอบรู้ในเรื่องนั้น ๆ ดี มีสติกำกับ คอยระวังตัวอยู่ ทุกกรณี คนที่ไม่ประมาทก็เห็นว่า ความรู้ที่แหลมคมนั้น ถ้าผู้ใช้ไม่มีสติควบคุม ปล่อยความคิดไปในทางชั่วเสียหาย ก็จะทำลายตัวเองและหมุ่คณะให้พินาศ ความไม่ประมาทในธรรม คำว่าธรรม หมายถึงเหตุที่ต้องประกอบด้วยผล ดังคำสอนปรากฏในพระศาสนาอยู่ว่า ฆมมญญตา น่าจะแปลว่ารู้จักกรรม แต่ท่านกลับแปลว่า ความเป็นผู้รู้จักเหตุ กรณีอีกอันเป็นหน้าที่ซึ่งจะพึง ทำ พุด คิด ให้เกิดผลทั้งหลาย เรียกว่าเหตุ ความไม่ประมาทในธรรม จึงนับว่าเป็นความไม่ประมาทในเหตุคือกรณีกิจ อันเป็นหน้าที่ซึ่งจะพุดคิดให้เกิดผลนั่นเอง จะนำมาบอกกล่าวเพื่อเป็นแนวปฏิบัติ ๕ ประการ คือ ไม่ประมาทเวลา ไม่ประมาทในวัย ไม่ประมาทในการทำงาน ไม่ประมาทในการศึกษาและ ไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรม ความรอบรู้เหตุผล , ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้เหตุผล ดี ชั่ว ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และ รู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ, ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามความเป็นจริง^{๙๑} ปัญญาเกิดขึ้น เพราะอาศัยประสบการณ์หรือความเกี่ยวเนื่องกับบุคคลอื่นทางสังคม เนื่องจากปัญญา เป็นคุณสมบัติ ภายในตัวบุคคลจะสังเกตได้อย่างไรว่าคนไหนมีปัญหา และไม่มีปัญหา ในทางพระพุทธศาสนาได้แสดงให้เห็นว่า ปัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย ๓ อย่าง เรียกว่า ปัญญา ๓ หมายถึงความรอบรู้ มีดังนี้

๑. จินตามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากความคิด การพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๑-๓๗๔.

^{๙๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๑๖๔.

๒. สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการสดับ เล่าเรียน การถ่ายทอดต่อกันมา

๓. ภวานามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากลงมือปฏิบัติฝึกหัด อบรมเพื่อให้ปัญญาพัฒนาฝึกฝน อบรม ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลก และชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำให้คนบริสุทธิ์จากกิเลส และ ปลอดภัยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยปัญญา ภาวะทางปัญญา เป็นลักษณะที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองเห็นทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือ เห็นตามความเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มี ท่าทีเป็นกลาง และมีสติไม่หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้เห็นอารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสายไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัด ขุ่นมัว หรือ ความกระทบกระทั่งที่เนื่องมาจากอารมณ์นั้นลุดรู้ หรือสะดุดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน ต่างจากปุถุชนที่เมื่อรับรู้ อารมณ์ใด มักไปสะดุดอยู่ตรงจุด หรือแง่ที่กระทบความชอบใจไม่ชอบใจ แล้วเกาะเกี่ยวพัวพันอยู่ตรงนั้น เกิดความรู้ ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน คือ รู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่ง ไม่รู้เห็นตามความเป็นไปของสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ เช่น เรื่องราวมีสาระเดียวกัน คนหนึ่งมาพูดโดยเสริมคำยืนยันยอผู้ฟัง ประกอบเข้าด้วย หรือข้อความอย่างเดียวกัน คนที่ผู้ฟังรักใคร่ชอบใจนำมาพูด ผู้ฟังชมว่า ถูกต้องเห็นดีเห็นงามไปตามแต่คนที่ผู้ฟังเกลียดชังนำมาพูด ผู้ฟังเห็นเป็นสิ่งที่ผิดพลาดเสียหายไม่อาจยอมรับได้ ดังนี้ เป็นต้น

๘) สติ (ความระลึก) สัมมาสติความระลึกชอบซึ่งเป็นมรรคองค์แปดพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)^{๙๒} เป็นธรรมเกื้อกูลในกิจ หรือ ในการทำความดีทุกอย่าง สติเป็น ความระลึกได้, นึกได้, สำนึกอยู่ไม่เผลอ สติ เป็นธรรมอันเป็นกำลังในพละ ๕ สติเป็นพละ เป็นพลังทำให้เกิดความมั่นคง ซึ่งไร้ความศรัทธาเป็นต้น แต่ละอย่างจะครอบงำไม่ได้ สติเป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจ ให้หลุดพ้น สติ เป็นนาถภณธรรม ๑๐^{๙๓} คือ ธรรมอันกระทำที่พึง, ธรรมสร้างที่พึงคุณธรรมที่ทำให้ตนเป็นที่พึ่งของตนได้ สติ ความมีสติ รู้จักกำหนดจดจำระลึกการที่ท่า คำที่พูดไว้ได้ ไม่มีความประมาท

พุทธศาสนา ได้กำหนดคุณสมบัติของกัลยาณมิตรที่เรียกว่าเป็นสัตบุรุษ^{๙๔} หรือ สัปปุริสธรรม ๗ ประการมีคุณสมบัติดังนี้

๑. คุณสมบัติของกัลยาณมิตรในแง่การทำหน้าที่ต่อตนเอง

๑) ฉัมมัญญตา รู้หลักและรู้จักเหตุ คือรู้ความจริงของธรรมชาติ รู้หลักการแบบแผนหน้าที่เป็นเหตุให้กระทำสำเร็จผลตามมุ่งหมาย

๒) อตถัญญตา รู้จักมุ่งหมายและรู้จักผล คือรู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรมหรือหลักการ กฎเกณฑ์ หน้าที่ วัตถุประสงค์ที่จะกระทำกิจ

๓) อตตัญญตา รู้จักตน คือ รู้ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถและคุณธรรม

๔) มัตตัญญตา รู้จักประมาณ คือ รู้จักความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ในการใช้จ่ายทรัพย์

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘-๒๗๙.

^{๙๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๒๖๔.

๕) กาลัญญตา รู้จักกาล เช่น รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน

๖) ปริสัญญตา รู้จักชุมชน คือ รู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมชน รู้จักมารยาท ขนบธรรมเนียมประเพณี

๗) ปุคคลัญญตา รู้จักบุคคล คือ รู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล โดย อธิบายความสามารถและคุณธรรม เพื่อปฏิบัติต่อผู้นั้นโดยถูกต้อง

๒. คุณสมบัติของกัลยาณมิตรในแง่การทำหน้าที่ต่อผู้อื่น ที่เรียกว่ากัลยาณมิตรธรรม^{๙๕} ประการดังนี้

๑) ปิโย (น่ารัก ในฐานที่เป็นที่สบายใจและสนิทสนม ขวนให้อยากเข้าไปปรึกษา)

๒) ครุ (น่าเคารพ ในฐานประพาสสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้ และ ปลอดภัย

๓) ภาวนีโย (น่าเจริญใจ หรือน่ายกย่อง) ในฐานทรงคุณความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็น ผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ

๔) วตฺตา จ (รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕) วจนกุโฆโม (อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถาม เสนอวิพากษ์วิจารณ์ อดทน ฟังไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว

๖) คมภีรณฺจ กถิ กตฺตา (แถลงเรื่องเล่าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยาก ซับซ้อนให้เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗) โน จญฺฐาเน นิโยชเย (ไม่ชักนำในอฐาน คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงในทางเสื่อมเสีย

การที่มีมิตรทำกิจต่าง ๆ ร่วมกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นับว่าเป็นส่วนประกอบภายนอก สิ่งที่สำคัญคือ การชักจูงกันในด้านความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยมความรู้ความเข้าใจต่าง ๆ เรียกว่า ภิภูติ ส่วนความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจที่ไม่ถูกต้องมีโทษเรียกว่า มิจฉาภิภูติ ฝ่ายตรงข้าม ความถูกต้อง เป็นประโยชน์เรียกว่าสัมมาภิภูติ เป็นมิตรดี มิตรแท้ เรียกว่า กัลยาณมิตร มิตรในเรือนได้แก่ บิดามารดา ครูอาจารย์ ท่านมีอิทธิพลในการชักจูงนำไปในทางสัมมาภิภูติ ในบางครั้งมิตรที่คบหา กลับมีอิทธิพลน้อยไปกว่ามิตรชนิดที่ตัวอยู่ห่างแต่มีพลังแรงเข้ามาถึงใจ คือ มิตรที่มาจากสื่อมวลชนต่าง ๆ มาจากสิ่งบันเทิง จากหนังสือก่อเป็นปัจจัยการเกิดความเชื่อ ความเลื่อมใส ความนิยมชมชอบ ความซาบซึ้งใจ เรียกว่าศรัทธา

ดังนั้น ผู้ซึ่งจะทำหน้าที่ชักนำ สั่งสอน ต้องให้ความรู้ความเข้าใจ ความเห็นที่ถูกต้องแม้ผู้ใดมีปัญหาดี แต่เมื่อยังไม่เกิดศรัทธา ยังไม่ได้ฐานะเป็นกัลยาณมิตรเมื่อศรัทธาแล้ว ใจรับสามารถนำ

^{๙๕} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๓๓.

ความคิดได้ นำพฤติกรรมได้ ก่อให้เกิดการเลียนแบบ ชักจูงให้รู้จักคิดอย่างถูกต้อง ทำหน้าที่
กัลยาณมิตรได้สำเร็จ เมื่อเสวนาก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ^{๙๖}

๒.๒.๔ ความสำคัญและความจำเป็นของการคบมิตร

พระพุทธองค์ทรงสอนให้คบหาบัณฑิตมาเป็นกัลยาณมิตร เพราะว่าการคบหาบัณฑิตมีแต่
ทางได้ ไม่มีทางเสีย คือได้แต่ผลดีฝ่ายเดียว เนื่องจากบัณฑิตเป็นคนดีและเป็นกัลยาณมิตร ซึ่งมี
พฤติกรรมไปในทางที่ดี อันตรงกับลักษณะของคนพาลดังนี้ คือ

- ๑) บัณฑิตชอบชักนำไปในทางที่ดี
- ๒) บัณฑิตชอบทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์
- ๓) บัณฑิตเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ
- ๔) บัณฑิตแม้ใครจะพูดให้ร้ายก็ไม่โกรธ
- ๕) บัณฑิตรู้จักระเบียบวินัยดี^{๙๗}

การคบบัณฑิตก็มีนัยตรงกันข้ามกับการไม่คบคนพาล คือ เข้าไปหาบัณฑิต เข้าไปนั่งใกล้
บัณฑิต เข้าไปถามหาความรู้ เข้าไปฝากตัวเป็นศิษย์ ไปคบเป็นเพื่อน เป็นมิตร เป็นเพื่อนร่วมงาน หรือ
ร่วมกิน ร่วมนอน หรือไปไหนมาไหนด้วยกัน หรืออยู่ด้วยกันหรือยอมรับเป็นคู่ครองของกันและกัน

วัยรุ่นเป็นระยะที่เด็กผ่านเข้าสู่วัยผู้ใหญ่ อายุที่เข้าสู่วัยรุ่นจะประมาณ ๑๐ – ๑๑ ปีขึ้นไป
ในเด็กหญิง และ ๑๒- ๑๓ ปี ในเด็กชาย ระยะวัยรุ่นจะมีระยะนานเพียงใดขึ้นอยู่กับหลายปัจจัย
ได้แก่ การศึกษา สภาพแวดล้อม การดำเนินชีวิตขนบธรรมเนียมประเพณี เช่น เด็กที่ไม่ได้ศึกษาต่อ
ชั้นสูง จะพ้นวัยรุ่นเร็วกว่าพวกที่ศึกษาต่อ เพราะเด็กกลุ่มนี้อาจมีเพื่อนต่างเพศเร็ว หรือ ทำงานเลี้ยง
ชีพเป็นอิสระจากครอบครัวได้ มีการปรับตัวทางสังคมทั้งด้านเพื่อน และ ด้านอื่น ๆ มีการปรับตัวยาก
และมีปัญหามากที่สุดคือ ในช่วงของวัยซึ่งมีอายุระหว่าง ๑๓-๑๖ ปี โดยปกติแล้ว วิกฤตการณ์ หรือ
ปัญหายุ่งยากในการปรับตัวอาจเกิดขึ้น และ มนุษย์ต้องปรับตัวตามสภาวะแวดล้อมของตนตลอดชีวิต
ในบรรดาวัยต่าง ๆ ของชีวิตวัยรุ่นเป็นวัยที่ประสบปัญหา และ เผชิญวิกฤตการณ์ในการปรับตัวที่
คล้ายคลึงร่วมกันมากกว่าวัยอื่น เด็กวัยรุ่นต้องปรับตัวทางด้านอารมณ์ สังคม และ สติปัญญา เพื่อให้
ชีวิตความเป็นอยู่ของตนเกิดความสุข ความพอใจ วัยรุ่นเป็นช่วงเปลี่ยนวัย เป็นวัยหัวเลี้ยวหัวต่อที่
เปลี่ยนจากความเป็นเด็กไปสู่ความเป็นผู้ใหญ่ และส่วนใหญ่จะศึกษาอยู่ในระดับมัธยมศึกษา ซึ่งเป็น
ช่วงวัยแห่งปัญญาเป็นวัยที่มีความเครียดทางอารมณ์ ปัญหาทางอารมณ์ที่วัยรุ่นประสบอยู่ที่สำคัญ คือ
ปัญหาการปรับตัวให้เข้ากับผู้อื่นในสังคม และ ปัญหาการสร้างสัมพันธภาพ กับ ผู้อื่น โดยเฉพาะการ
สร้างสัมพันธภาพกับเพื่อนรุ่นเดียวกัน จะเห็นว่าโลกนี้น่าอยู่ ความรู้สึกมั่นใจในตัวเองและผู้อื่น และ
จะแสวงหาความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเพื่อน ๆ อีกต่อไปประสบการณ์ จากเพื่อน ๆ ทำให้เขาได้

^{๙๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒,
หน้า ๖๔๑-๖๔๒.

^{๙๗} พ.สถิตวรรณ (พระธรรมวิสุทธิกวี วัดโสมนัสวิหาร), อุดมมงคลในพระพุทธศาสนา,
(กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๓๕ -๓๗.

สามารถพัฒนา^{๙๘} ช่วงชีวิตของวัยรุ่น เป็นวัยร่างกายจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้งภายใน และภายนอก จะมีการเปลี่ยนแปลงสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้น ซึ่งจะพัฒนาจากวัยเด็กเป็นวัยผู้ใหญ่ตามลำดับ ดังนั้น ประสพการณ์ ความเข้าใจที่ดี และ ถูกต้องที่เด็กได้รับตั้งแต่วัยเด็กจะมีส่วนสร้างให้สามารถดำรงชีวิต ในแบบที่งดงามเป็นสุข และ เติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่ดี มีประสิทธิภาพในอนาคต

พระพุทธองค์ให้ความสำคัญ เรื่องการคบมิตรโดยจัดไว้ในมงคลชีวิตข้อที่ ๑ และข้อที่ ๒ ดังนี้ มงคลชีวิตข้อ ที่ ๑ การไม่คบคนพาล (อเสวนา จ พาลาน)

๑. การไม่คบคนพาล (อเสวนา จ พาลาน) เป็นการป้องกันไม่ให้นิสัยที่ไม่ดี และความเห็นผิด ๆ ทั้งหลายจากคนพาลมาติดตัวเข้าและป้องกันการไม่คบคนพาล ไม่ให้ถูกคนพาลมา กลั่นแกล้งทำร้ายเอาด้วย ดังนิทานเรื่อง ต้นมะม่วงหวานกับต้นสะเดา^{๙๙} กาลก่อน เมืองพาราณสี ได้มีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า ทิรวาหนะรับสั่งให้ซิงข่าย iva ท้าวทางด่านเหนือ และด่านใต้ ของแม่น้ำ ทรงเล่นน้ำ มะม่วงผลสุกผลหนึ่งลอยมาติดตาข่ายพระราชเสวยแล้วรับสั่งว่าให้ปลูกไว้ใน อุทยานของพระองค์ ให้รดด้วยน้ำผสมกับน้ำนม ๓ ปี จึงมีผล มีรสอร่อย ต่อมาคนเฝ้าสวนคนใหม่ ปลูกสะเดา และ เถาบอระเพ็ดล้อมต้นมะม่วงไว้ราก และ กิ่งของต้นมะม่วงเกี่ยวพันกับรากและกิ่งของ ต้นสะเดา และบอระเพ็ดมะม่วงหวานจึงกลายเป็นมะม่วงขมไปเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ถ้าอยู่ใกล้ชิดติดกับ ของไม่ดี ก็พลอยเป็นของไม่ดีไปด้วย คนเราเช่นกัน ถ้าคบ คนชั่วก็พาตัวให้ชั่วตาม เพราะฉะนั้น อย่า คบคนพาล สรุปรุ อานิสงส์ของการไม่คบคนพาลมีหลายประการได้แก่ ทำให้ไม่ถูกชักนำไปในทางที่ผิด ทำให้ไม่ถูกคนพาลทำร้าย ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกใส่ความ ไม่ถูกมองในแง่ร้าย ได้รับความไว้วางใจ

๒. การคบบัณฑิต (ปณฺธิตานุจ เสวนา) เพื่อถ่ายทอดเอาสิ่งดี ๆ คุณธรรมต่าง ๆ มาสู่ ตัวเรา ในนิทานเรื่อง มหาสุตโสม^{๑๐๐} การคบบัณฑิตแม้เพียงครั้งเดียว ก็ย่อมสามารถรักษาตนได้ส่วน การคบคนพาล แม้สิ้นกาลนาน ก็ไม่สามารถรักษาตนได้ เมื่อ นั้นทพราหมณ์ ไปจากกรุงตักกสิลา สู่ กรุงอิหรปัตถ์ สิ้นทางไกล ๑๒๐ โยชน์เมื่อจะแสดงธรรมแก่พระเจ้าสุตโสม จึงได้กล่าวว่าขอเดชะ พระองค์ผู้ทรงพระนามว่า สุตโสม การคบ กับสัตบุรุษทั้งหลาย เพียงครั้งเดียวเท่านั้น การคบนั้นย่อม คัมครองบุรุษนั้นได้ ส่วนการคบกับ อสัตบุรุษตั้งมาครั้ง ก็คัมครองบุคคลนั้นไม่ได้ เรื่องนี้ชี้ให้เห็นว่า การคบบัณฑิตเพียงครั้งเดียวก็มีผลานิสงส์มาก ส่วนการคบคนพาลนั้น แม้นานเท่าไร ก็ไม่มีผลานิสงส์ อะไรเลย มีแต่โทษฝ่ายเดียว ฉะนั้นทุกคนจึงคบบัณฑิต ในที่นี้มิได้ความหมายเฉพาะบัณฑิตทางโลก ผู้สำเร็จการศึกษาได้รับปริญญาเป็นบัณฑิต มหาบัณฑิต หรือดุษฎีบัณฑิตเท่านั้น แต่หมายรวมถึง บัณฑิตทางธรรม ผู้มีคุณธรรมรู้จักผิดชอบชั่วดี รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ แม้จะไม่ มีปริญญาทางโลกก็ถือเป็นบัณฑิตทางธรรม จึงควรอย่างยิ่งที่จะต้องเข้าใกล้คือคบหาเพื่อซึมซับเอา คุณธรรมความดีของท่านมาสู่ตนอานิสงส์ของการคบบัณฑิตมีหลายประการ ได้แก่ ไม่มีภัยไม่มีเวร รู้จักทางอบาย ทางมนุษย์ ทางพรหม ทางนิพพาน เป็นสิริมงคลแก่ตนเอง ทำให้เป็นผู้มีปัญญา มี

^{๙๘} ใจหยก ข้าเทศเจริญ, “การปรับตัวทางสังคมของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น โรงเรียนขยายโอกาสทางการศึกษา อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาการให้ คำปรึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๗), หน้า ๓.

^{๙๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), มงคล ๓๔ ประการ, (กรุงเทพมหานคร: มหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

ความเห็นถูก (สัมมาทิฐิ) ได้รับการยกย่องสรรเสริญจากคนทั่วไป ทำให้ปลอดภัยจากภัยพาลต่าง ๆ และทำให้มีความมีความเจริญก้าวหน้า ฉะนั้น การคบบัณฑิตจึงเป็นมงคลอย่างยิ่ง

อานิสงส์ของการคบบัณฑิตมีหลายประการ ได้แก่ ไม่มีภัยไม่มีเวร รู้จักทางอบายทางมนุษย์ ทางพหุทางนิพพาน เป็นสิริมงคลแก่ตนเอง ทำให้เป็นผู้มีปัญญา มีความเห็นถูก (สัมมาทิฐิ) ได้รับการยกย่องสรรเสริญจากคนทั่วไป ทำให้ปลอดภัยจากภัยพาลต่าง ๆ และทำให้มีความมีความเจริญก้าวหน้า ฉะนั้น การคบบัณฑิตจึงเป็นมงคลอย่างยิ่ง

นอกจากนี้ยังกล่าวถึง คุณสมบัติของมิตรแท้- มิตรเทียม ไว้ในสังคัลลสูตรสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

พฤติกรรมของมิตรแท้ – มิตรเทียม

ลักษณะนิสัย	พฤติกรรมที่แสดงออก
คนปกอลอก	คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว เสียให้น้อยคิดเอาให้มาก คบมิตรเพราะเห็นแก่ประโยชน์ตน ตัวมีภัยจึงทำกิจของเพื่อน
มิตรมีอุปการะ	เพื่อนประมาทช่วยรักษาเพื่อน เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์ให้เพื่อน เป็นที่พึ่งให้เพื่อนยาม มีภัย เพื่อนมีกิจจำเป็น ออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ขอ
คนดีแต่พูด	อ้างเอาเรื่องที่ผ่านมาแล้วมาปราศรัย อ้างเอาเรื่องที่ยัง ไม่เกิดมาปราศรัย สงเคราะห์ด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ หาเหตุปฏิเสธเมื่อเพื่อนขอความช่วยเหลือ มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ บอกความลับของตนแก่เพื่อน ปิดความลับของเพื่อน เมื่อเพื่อนมีภัยไม่ละทิ้ง แม้ชีวิตก็สละให้ได้
คนช่างประจบ	จะทำชั่วก็คล้อยตาม จะทำดีก็คล้อยตาม ต่อหน้าสรรเสริญ ลับหลังนินทา
มิตรแนะประโยชน์	ห้ามเพื่อนให้เว้นจากความชั่ว แนะให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ได้ฟัง ได้รู้ สิ่งที่ไม่เคยฟังไม่เคยรู้ บอกทางสุขทางสวรรค์ให้
คนชวนให้ฉิบหาย	ชักชวนดื่มน้ำเมา ชักชวนเที่ยวกลางคืน

มิตรมีความรัก

ชักชวนให้มาร่วมกับสิ่งบันเทิงเริงรมย์
ชักชวนให้เล่นการพนัน
เพื่อนทุกข์ทุกข์ด้วย
เพื่อนสุขก็สุขด้วย
ช่วยกล่าวแก้เมื่อเพื่อนถูกติเตียน
ช่วยสนับสนุนเมื่อเพื่อนได้รับการสรรเสริญ^{๑๐๑}

๒.๒.๔.๑ ลักษณะของคนพาล

คนพาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปหลายลักษณะด้วยกัน สามารถจำแนกตามแหล่งที่มาได้ดังนี้คือ

ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาตพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงลักษณะ นิमित และอุปทานของคนพาลว่ามี ๓ ประการ คือ

๑. คนพาลย่อมเป็นผู้คิดอารมณ์ชั่วโดยปกติ
๒. คนพาลย่อมเป็นผู้พูดคำชั่วโดยปกติ
๓. คนพาลย่อมเป็นทำการชั่วโดยปกติ^{๑๐๒}

ตามพุทธโอวาทนี้ อาการของคนพาลสังเกตได้ ๓ จุดใหญ่ ๆ คือ คิด พูดและทำ หมายความว่า ความคิดชั่วเป็นพาลลักษณะ ถ้อยคำชั่วเป็นพาลนิमित การทำชั่วเป็นพาลอุปทาน ซึ่งสามารถอธิบายย่อ ๆ เกี่ยวกับลักษณะทั้ง ๓ ประการได้ดังนี้

๑.๑ คนพาลเป็นผู้คิดอารมณ์ชั่วโดยปกติ สังเกตได้คือคนพาลนั้นจะโน้มเอียงไปข้างมนโกรรมเรียกว่าพาลลักษณะมีอยู่ ๓ ประการ คือ

(๑) มีความโลภ อยากได้ อยากมีเกินขอบเขต เห็นแก่ตัว แสวงหาในทางที่ไม่สมควร รวมทั้งโลกในทางกามคุณหมกมุ่นในรักใคร่ ผักไฟในกามารมณ์จนเกินพอดี

(๒) มีความโกรธเป็นเบื้องต้น เคียดแค้น มีความโกรธร้อนลุ่มอยู่ในใจเป็นท่ามกลาง ผูกใจอาฆาตพยาบาทเป็นเบื้องปลาย คิดจงล้างจงผลาญ และจบลงด้วยการทำลายชีวิตของกันและกัน

(๓) ความลุ่มหลง มีความมกมายอยู่ภายใน มีอวิชาเป็นตัวนำ ทำให้ไม่รู้ผิดชอบชั่วดีหรือบาปบุญโทษ มิมีจกาทิฏฐิเข้าสู่สนับสนุน ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ^{๑๐๓}

๑.๒ คนพาลเป็นผู้พูดคำชั่ว โดยสังเกตได้คือคนพาลจะโน้มเอียงไปเข้าข้างวชิกรรมเรียกว่าพาลนิमितมีอยู่ ๔ ประการ คือ

(๑) พูดเท็จ คือพูดปด พูดโกหก พูดเหลวไหล เด่า ประจบ หลอกลวง อำพราง เป็นต้น ซึ่งเป็นการหักล้างประโยชน์ของคนอื่นเพื่อประโยชน์ของตนเอง

^{๑๐๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๖-๒๔๗/๒๐๑-๒๐๒.

^{๑๐๒} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓/๑๔๑.

^{๑๐๓} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, มงคลยอตชีวิต เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๘.

(๒) พุดส่อเสียด คือยุยงให้เขาแตกกัน พุดเหยยให้เขาเข้าใจผิดกันกระซิบกระซาบให้เขาเข้าใจผิด ใส่ร้ายเขา ทำลายสามัคคีของเพื่อนฝูง ของกลุ่ม ของครอบครัว ฯลฯ ให้ต้องแยกออกเป็นฝักฝ่าย

(๓) พุดคำหยาบ เช่น ต่ำ แข่ง ประชด เหน็บแนม กระทบกระแทก เป็นต้น ซึ่งเป็นการยุยงให้คนอื่นโกรธ รวมทั้งคำพุดลามกผิดวิสัยผู้ดีให้เป็นที่อับยศอดสูแก่ผู้ถูกว่า

(๔) พุดเพื่อเจ้อ คือพุดพาล้ำและพุดเหลวไหล ไร้สาระไม่มีเหตุผล พุดไม่มีหลักฐานอ้างอิง พุดสิ่งที่ไม่มีความประโยชน์พุดไม่ระมัดระวังปากทำให้คนอื่นได้รับความเสียหาย^{๑๐๔}

๑.๓ คนพาลเป็นผู้ทำชั่วโดยปกติ สังเกตได้จากการกระทำของคนพาลนั้นโน้มเอียงไปเข้าข้างกายกรรมเรียกว่าพาลापทานมีอยู่ ๓ ประการ คือ

(๑) การฆ่า คือผลาญชีวิตและทำร้ายร่างกายคนอื่น ทำการทรมาณให้เขาต้องลำบาก ชกต่อย ชูเชิญผู้อื่น เป็นต้น

(๒) ลักฉ้อ คือผลาญทรัพย์สินของผู้อื่นด้วยลักขโมย กรรโชก จี้ปล้น ตู้ออโกง หลอกลวง ตระบัด ยกยอก เปียดบัง สับปลับ ลักลอบ คำของเถื่อน ปลอมแปลงสินค้าซึ่งเป็นการละเมิดลิขสิทธิ์ทางปัญญา เป็นต้น

(๓) ประพฤติผิดในกาม เช่น นอกใจคู่ครองของตน ทำการฉุดคร่าอนาจาร มักมากในเรื่องกามารมณ์ เป็นต้น

ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ยังได้กล่าวถึงลักษณะของคนพาลไว้ว่า บุคคลผู้เป็นพาลคือผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ คือ

๑. ไม่เห็นความล่วงเกิน โดยเป็นความล่วงเกิน หมายถึง ไม่เห็นสิ่งที่ถูกที่ควร ไม่รู้สิ่งใดมีโทษไม่มีโทษ หรือเรียกว่าเป็นคนโง่ไม่เข้าใจสิ่งที่มีคุณมีโทษ

๒. เห็นความล่วงเกินแล้ว ไม่ทำคืนตามวิธีที่ชอบ หมายถึง เมื่อทำสิ่งใดที่คนอื่นติเตียนว่าเป็นความผิด ไม่ยอมรับในความผิดนั้น

๓. เมื่อคนอื่นแสดงโทษที่ล่วงเกิน ก็ไม่รับตามวิธีที่ชอบ หมายถึง เมื่อคนอื่นกล่าวติเตียน ก็ไม่ปรับปรุงพฤติกรรมของตนเอง ยังปฏิบัติผิดอยู่อย่างนั้น^{๑๐๕}

นอกจากนี้ในนิบาตเดียวกันยังได้กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นพาลว่าต้องประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ คือ

๑. ตั้งปัญหาโดยไม่แยบคาย หมายถึง สิ่งใดก็ตามในสิ่งที่ไม่มีความประโยชน์ ไม่มีเหตุผลที่จะให้เชื่อเพียงพอ ถ้ามเพื่อต้องการจะเอาชนะคู่สนทนา

๒. แก้ปัญหาโดยไม่แยบคาย หมายถึง ตอบปัญหาไม่ครบถ้วนและถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่มีเหตุผล

๓. คนอื่นแก้ปัญหาได้โดยแยบคาย ด้วยถ้อยคำอันกลมกล่อม สละสลวย ได้เหตุผลดีแล้ว ไม่อนุโมทนา หมายถึงผู้อื่นถึงจะตอบปัญหาถูกต้องสมเหตุผลสมควรอย่างไร ก็ไม่ยอมรับในความคิดเห็นของผู้อื่น^{๑๐๖}

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘-๑๙.

^{๑๐๕} อัง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๔/๑๔๓.

^{๑๐๖} อัง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๕/๑๔๓-๑๔๔.

ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ได้กล่าวถึงลักษณะของคนพาลว่า จะต้องประกอบด้วย ลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑. บุคคลไม่ใคร่ครวญไม่สอบสวนแล้ว ชมคนที่ควรติ หมายถึง คนที่สมควรจะกล่าวโทษหรือสรรเสริญกลับไม่ทำตามความเป็นจริง ขาดความยุติธรรม คนถูกกลับบอกว่าผิด ส่วนคนผิดกลับบอกว่าถูก เป็นต้น

๒. ตำหนิคนที่ควรชม คือผู้ที่ประพฤติดีปฏิบัติชอบ ควรจะได้รับการสรรเสริญ แต่คนพาลมักจะไม่สรรเสริญกลับให้การตำหนิว่าไม่ดี

๓. ปลุกความเลื่อมใสในฐานะอันไม่ควรเลื่อมใส หมายถึง คนพาลมักจะเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ดีประโยชน์ งามาย ไร้สาระ ถ้าเป็นบุคคลก็เลื่อมใสในพวคนอกกริต พวคนอกศาสนา หรือในปัจจุบันอาจจะเทียบได้กับพวกอันธพาล ดิทยา เป็นต้น ถ้าใครเลื่อมใสในบุคคลเหล่านี้ ก็ถือว่าเลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส

๔. แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะอันควรเลื่อมใส หมายถึง บุคคลควรให้ความเคารพเลื่อมใส เช่น พ่อ แม่ สั่งสอนแต่ไม่ให้ความสำคัญ ไม่ประพฤติปฏิบัติตาม ในทางตรงกันข้ามเพื่อที่ไม่ดีจะพูด หรือชักชวนให้ทำอะไรที่ไม่ดีก็ไปตามนั้น เป็นต้น ถ้าเป็นลักษณะนี้ก็ถือว่าเป็นพาลเพราะมีความเชื่อถือในบุคคลที่ไม่ควรให้ความนับถือ^{๑๐๗}

(๑) มูลเหตุแห่งการไม่ควรคบคนพาล

เมื่อเราทราบอาการของคนพาล คือ พาลลักษณะ พาลนิมิตและพาลาปทานแล้ว ในประเด็นที่ควรทราบต่อไปคือทำไมเราจึงไม่ควรคบคนพาล ซึ่งมีเหตุผลหลักอยู่ ๓ ประการที่ปรากฏอยู่ในอังคุตตรนิกาย ดิกนิบาตว่า^{๑๐๘}

๑. สาเหตุเพราะคนพาลเป็นผู้นำภัยมาให้ ภัยในความหมายนี้คือสิ่งที่ทำให้ตนเองและผู้อื่นเสียหาย เพราะคนพาลเป็นผู้ที่พูด คิดและทำสิ่งที่ไม่ดี คนพาลแสวงยกยอสรรเสริญต่อหน้าลับหลังนินทา เมื่อสบโอกาสจะต้องทำลายและทำร้ายโดยไม่มี ความระมัดระวัง

๒. สาเหตุเพราะอุบาทว์เกิดแต่คนพาล อุบาทว์คือสิ่งที่ป็นอัปมงคล เลื่อมทรม อปริย น่าเกลียด และสิ่งจัญไรชั่วร้าย เลวทรม คนพาลเป็นตัวอุบาทว์ มีอุบาทว์อยู่ที่ปาก ปากเป็นอุบาทว์ ปากอปริยจัญไรชอบเผยโทษคนอื่นและปกปิดโทษของตนซึ่งมีอยู่ ๔ ลักษณะ ดังที่ปรากฏในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตว่า

๒.๑ คนพาลชอบเผยโทษคนอื่นแม้ไม่มีใครถาม เมื่อมีคนถามก็พูดทับถมและขยายให้ได้เนื้อความยิ่งขึ้น

๒.๒ คนพาลไม่ชอบเผยคุณงามความดีของคนอื่น แม้เมื่อมีคนถามก็พูดอ้อมแอ้มไม่ขยายให้ได้เนื้อความยิ่งขึ้น

๒.๓ คนพาลไม่ชอบเผยโทษของตนเอง ถึงจะมีผู้ชักถามก็พูดหลบเกลื่อน

๒.๔ คนพาลชอบพูดอวดคุณงามความดีของตน แม้ไม่มีใครชักถาม เมื่อมีใครถามก็ยืงเล่าให้ละเอียดถี่ถ้วน^{๑๐๙}

^{๑๐๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓/๔.

^{๑๐๘} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑/๑๓๙-๑๔๐.

^{๑๐๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๓/๑๑๘.

๓. สาเหตุเพราะอุปสรรคเกิดจากคนพาล อุปสรรคคือ สิ่งที่เข้าขัดขวางกีดกันทำให้กิจการทุกอย่างขัดข้องต้องชะงักไป คนพาลจะเป็นตัวอุปสรรค คอยเข้าขัดขวางศัตรูคนอื่นอยู่ทุกวิถีทาง ชอบคว่ำวาระที่ยังมาไม่ถึง สลัดภาระที่มาถึงตัว ไม่เห็นโทษเป็นโทษไม่เห็นคุณเป็นคุณ ขาดปัญญา พุดจาอวดฉลาดเมื่อมีผู้ชี้โทษชี้คุณให้เห็น ก็ไม่ยอมรับตามทางที่ถูก ดังเช่นเรื่องของอกิตติดาบสชาวเมืองพาราณสี สละสมบัติออกบวชเป็นดาบส ได้จาริกไปสำนักบำเพ็ญเพียรที่อยู่ในแคว้นกปิยะ ซึ่งเป็นถิ่นขาดแคลนอาหาร ท่านถึงกับต้องฉันผลไม้ไปไม้แทนอาหาร เมื่อท้าวสักกะทรงทราบข่าวเกิดความเลื่อมใส จึงเสด็จไปเพื่อหวังจะประทานพรให้ท่านได้อยู่ผาสุกยิ่งกว่าเดิม แต่ท่านเห็นว่าคนพาลเป็นตัวอุปสรรคที่ร้ายแรง แทนที่ท่านจะรับพรด้วยการให้บำรุงด้วยปัจจัยสี่ ท่านกลับขอรับพรว่า “ขออาตมาอย่าได้พบเห็นคนพาล อย่าได้ยินข่าวคราวของคนพาล อย่าได้อยู่ร่วมกับคนพาล อย่าได้ทำกิจการเกี่ยวข้องกับคนพาล และอย่าได้ชอบพอปราศรัยกับคนพาล”

ท้าวสักกะรู้สึกแปลกพระทัยยิ่งในเมื่อท่านขอรับพรอย่างนั้น จึงตรัสถามว่า “คนพาลได้ทำอะไรแก่พระคุณเจ้า พระคุณเจ้าจึงไม่ต้องการพบเห็นคนพาล โปรดบอกเหตุนี้ให้โยมทราบด้วย” ท่านจึงได้ชี้แจงเหตุนี้ถวายแก่ท้าวสักกะว่า “คนพาลเป็นคนปัญญาอ่อน แนะนำสิ่งที่ไม่ควรแนะนำ ประกอบในสิ่งที่มีโทษ การแนะนำในทางชั่วเป็นสิ่งที่ผิดของคนพาล คนพาลแม้คนอื่นพูดดีก็โกรธ เขาไม่รู้จักอุบายแนะนำ การไม่พบเห็นคนพาลนั้นได้จึงเป็นสิ่งที่ดี” ^{๑๑๐}

เมื่อสรุปพฤติกรรมของคนพาล ที่เป็นเหตุให้ท่านอกิตติดาบส ไม่ต้องการพบเห็นคนพาล และแถลงถวายท้าวสักกะให้ทรงทราบนั้น สรุปได้ ๕ ประการ คือ

- ๑) คนพาลชอบแนะนำสิ่งที่ไม่ควรแนะนำ
- ๒) คนพาลชอบประกอบในสิ่งที่มีโทษ
- ๓) คนพาลถือชั่วเป็นดี
- ๔) คนพาลแม้เราพูดดี ๆ ก็โกรธ
- ๕) คนพาลไม่รู้จักอุบายแนะนำ

ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสสั่งสอนไว้ว่า “ไฟลุกลามจากเรือนไม้หรือเรือนหญ้า ต้องลุกลามไหม้ไปถึงเรือนยอด ที่ข้างในทั้งภายในและภายนอก มีบานประตูหน้าต่างปิดสนิทจนลมพัดเข้าไม่ได้ ฉันทิ บรดาภัยอุบาทว์และอุปสรรคก็ฉนั้นนั้น จะเกิดต้องเกิดแต่คนพาล หากเกิดแต่บัณฑิตไม่ เพราะคนพาลมีภัยอุบาทว์และอุปสรรคประจักษ์หน้า บัณฑิตหาภัยอุบาทว์และอุปสรรคประจักษ์หน้าไม่ ภัยอุบาทว์และอุปสรรคมีแต่คนพาลเท่านั้น หากมีแต่บัณฑิตไม่” ^{๑๑๑}

(๒) ลักษณะของการคบคนพาล

เมื่อเราทราบมูลเหตุแห่งการไม่คบคนพาลแล้ว จากนั้นควรทราบลักษณะอาการที่สื่อแสดงถึงการคบคนพาลเป็นอย่างไร จึงเรียกว่าการเข้าไปคบคนพาล ซึ่งสามารถสังเกตได้ตามลักษณะแสดงออก ๗ ประการ คือ

๑. การไปมาหาสู่คนพาล
๒. การเข้าดีสนิสนมและชอบพอกับคนพาล

^{๑๑๐} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๘๓-๑๐๓/๔๐๙-๔๑๓.

^{๑๑๑} อง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๑/๑๓๙-๑๔๐.

๓. มีความจงรักภักดีรักใคร่กันจริงกับคนพาล
๔. ความรักดีคือเลื่อมใสนับถือซื่อตรงต่อคนพาล
๕. เป็นเพื่อนร่วมคิดร่วมเห็นกับคนพาล
๖. เป็นเพื่อร่วมกันร่วมอยู่กับคนพาล
๗. นำเอาความประพฤติปฏิบัติของคนพาลมาใช้^{๑๑๒}

การคบคนพาลจัดเป็นอัปมงคลแก่ชีวิต เพราะเป็นเหตุให้ผู้คบมีแต่ความเสื่อมเสีย ทำให้ฐานะของตนตกต่ำกว่าเดิม มีใจเลวร้ายและกิริยาจาจกดต่อความดีและความสงบสุขของสังคม ชีวิตเดือดร้อน รุนแรงด้วยภัยต่าง ๆ นานัปการ เป็นคนมีความยุ่งยากทั้งภายในและภายนอก การไม่คบคนพาลถือว่าเป็นมงคลอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นมงคลชีวิตข้อหนึ่งในมงคล ๓๘

๒.๒.๔.๒ การคบบัณฑิต

เมื่อเราปลีกตนออกจากการไม่คบคนพาลแล้ว สิ่งที่เราควรปฏิบัติต่อไปคือการคบแต่บัณฑิต แต่ก่อนที่จะคบกับบัณฑิตนั้น ควรมาทำความรู้จักกับบัณฑิตเสียก่อน บัณฑิตนั้นมีสมญาว่าธีรชนคือนักปราชญ์บ้าง ว่าสัทบุรุษคือคนสงบเรียบร้อยบ้าง ว่าเมธีคือปัญญาชนบ้าง ว่ามุณีหรือกวีคือนักรู้บ้าง บัณฑิตที่มีสมญาดังนี้ เราจะพบได้ในตำรับตำราทางศาสนา

คำว่า “บัณฑิต” โดยทั่วไป หมายถึง บุคคลที่มีวิद्यฐานะหรือจบปริญญาเป็นเครื่องวัดภูมิบัณฑิต เช่น เนติบัณฑิต ธรรมศาสตรบัณฑิต รัฐศาสตรบัณฑิต ดุษฎีบัณฑิต เป็นต้น แต่ถ้าในความหมายทางพระพุทธศาสนามีความหมายกว้างขวางและลึกซึ้งมากกว่านี้ ผู้เป็นบัณฑิตจะยึดถือคุณสมบัติเป็นเครื่องวัดภูมิบัณฑิต ทุกคนสามารถเป็นบัณฑิตได้ถ้าหากว่าบุคคลนั้นมีศีลธรรมและจริยธรรมที่เป็นจรรยาบรรณของบัณฑิต ในมงคลสูตรที่ปิ่นได้ให้ความหมายของบัณฑิตว่า ผู้ดำเนินตามกุศลกรรมบถ ๑๐ มีเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้น ทำเป็นกุศล พูดเป็นกุศล คิดเป็นกุศล และดำเนินชีวิตในประโยชน์ด้วยปัญญาคติ รู้จักใช้ปัญญารอบรู้ในเหตุผล และเป็นผู้ยึดเอาทั้งประโยชน์ตนและผู้อื่น มีความเป็นอยู่ด้วยปัญญาอันประเสริฐ^{๑๑๓}

ในอุกยัตถสูตรพระองค์ตรัสไว้ว่า “ธีรชนไม่ประมาณ ดำเนินด้วยปัญญาสอดส่องย่อมรับประโยชน์ทั้งสอง คือประโยชน์ชาตินี้และประโยชน์ชาติหน้า เพราะลู่ถึงประโยชน์ (ทั้งสองนั้น) ท่านจึงเรียกว่า บัณฑิต”^{๑๑๔}

(๑) ประเภทของบัณฑิต

บัณฑิตตามที่สมเด็จพระวชิรวงศ์ ได้แบ่งไว้มีอยู่ด้วยกัน ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ

๑. บัณฑิตภายนอก ได้แก่คนอื่นที่เป็นบัณฑิต
๒. บัณฑิตภายใน ได้แก่ ตนเองปฏิบัติดีปฏิบัติชอบด้วยกาย วาจาและใจ

ผู้ที่จะคบบัณฑิตภายนอกได้ ด้วยการไปมาหาสู่ สนทนาปราศรัย ร่วมคิด ร่วมกินกับบัณฑิตด้วยพฤติกรรม ๗ อย่าง คือ

^{๑๑๒} สมเด็จพระวชิรวงศ์, มงคลยอตชีวิต เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๑๑๓} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, มงคลสูตรที่ปิ่นภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า

๑๖.

^{๑๑๔} พ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๓/๓๖๘.

๑. การไปมาหาสู่
๒. การสนทนาสนมชอบพอกัน
๓. ความจงรักภักดี
๔. เลื่อมใสเชื่อตรงต่อกัน
๕. ร่วมความคิดเห็น
๖. ร่วมอยู่ร่วมกัน
๗. ประพฤติตามแบบอย่าง^{๑๑๕}

การคบบัณฑิตภายในนั้น หมายถึง ตัวเราต้องเป็นคนที่มีการฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เป็นคนมีความบริสุทธิ์ใจ คือไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง คบกายสุจริต คือเว้นการทำลายชีวิตตนและผู้อื่น เว้นการลักขโมยของผู้อื่น เว้นการทำผิดประเวณีต่อกัน และคบวจสุจริต คือเป็นคนพูดแต่คำที่เป็นจริง พูดคำที่ประสานสามัคคี พูดคำไพเราะ และพูดคำที่มีสารประโยชน์ อย่างนี้จึงจะเรียกว่าคบบัณฑิตภายใน

(๒) ลักษณะของบัณฑิต

ลักษณะบัณฑิตที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีลักษณะแตกต่างกันออกไปหลายลักษณะด้วยกัน ในอังกุตตรนิกาย ติกนิบาตพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงลักษณะ นิमित และอุปทานของบัณฑิตว่ามี ๓ ลักษณะคือ

๑. บัณฑิตย่อมเป็นผู้คิดอารมณ์ดีโดยปกติ
๒. บัณฑิตย่อมเป็นผู้พูดคำดีโดยปกติ
๓. บัณฑิตย่อมเป็นผู้ทำการดีโดยปกติ^{๑๑๖}

ตามพุทธโอวาทนี้ ลักษณะของผู้ที่เป็นบัณฑิตสามารถสังเกตได้ ๓ ลักษณะใหญ่ ๆ คือ การคิด การพูด และการกระทำ หมายความว่า ความคิดดีเป็นบัณฑิตลักษณะ การพูดขัดถ้อยขัดคำที่ไพเราะเป็นบัณฑิตนิमित การทำดีเป็นบัณฑิตอุปทาน ซึ่งสามารถอธิบายย่อ ๆ เกี่ยวกับลักษณะทั้ง ๓ ได้ดังนี้

บัณฑิตเป็นผู้คิดอารมณ์ดีโดยปกติ สังเกตได้คือ บัณฑิตนั้นจะประกอบไปด้วยมโนกรรมที่ดีงามซึ่งเรียกว่าบัณฑิตลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. ปราศจากความโลภในการอยากได้อะไรมีเกินขอบเขต จะได้มีในทางที่เหมาะสม พอใจแสวงหาในขอบเขตแห่งศีลธรรม พอใจในสิ่งที่ตนได้ตนมี ดำเนินชีวิตด้วยสัมมาอาชีวะโดยชอบธรรมสม่ำเสมอ
๒. ปราศจากความโกรธที่ทำให้อริยาศย์ไม่โหดร้าย ประกอบด้วยเมตตากรุณา โอบอ้อมอารี หวังความสุขความเจริญแก่สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า
๓. ปราศจากความหลง คือมีสติสัมปชัญญะเป็นตัวนำ พิจารณาหาเหตุผลให้รู้ผิดชอบชั่วดีหรือรู้บาปบุญคุณโทษ และได้มีสัมมาทิฐิเข้าสู่สนับสนุนให้เห็นผิดเป็นผิด เห็นชอบเป็นชอบ^{๑๑๗}

^{๑๑๕} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, มงคลยอตชีวิต เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๗.

^{๑๑๖} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓/๑๔๒.

^{๑๑๗} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, มงคลยอตชีวิต เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๓๘-๓๙.

บัณฑิตเป็นผู้พูดคำที่ดีโดยปกติ โดยสังเกตได้คือบัณฑิตจะแสดงออกทางวจีสุจริตที่สุภาพ
ดีงาม เรียกว่าบัณฑิตนิมิต ๔ อย่าง คือ

๑. พูดแต่คำที่เป็นจริง มีหลักฐานไม่ปลอมแปลง และไม่กลายเป็นอื่นเป็นหนึ่งไม่มี
สอง

๒. พูดแต่คำที่ประสานสามัคคี พูดให้คนรักใคร่สนิทสนมซึ่งกันและกันเป็นคำพูดที่ผูก
ไมตรีได้เป็นอย่างดี

๓. พูดแต่คำที่ไพเราะ คำอ่อนหวาน ไม่มีโทษภัยแก่ผู้ฟัง

๔. พูดแต่คำที่มีประโยชน์ มีเหตุมีผล พูดเรื่องที่มียุติจริง ถูกกาลเวลา และมีความ
เหมาะสมกับภูมิธรรมของบุคคล^{๑๑๘}

บัณฑิตเป็นผู้ทำดีโดยปกติ สังเกตได้จากการกระทำของบัณฑิตที่แสดงออกทางกายซึ่ง
เรียกว่าบัณฑิตาปทาน มีลักษณะ ๓ ประการคือ

๑. เว้นจากการทำลายชีวิตตนและผู้อื่น มีเมตตาหวังดีต่อกัน และมีกรุณาหวัง
ช่วยเหลือกัน

๒. เว้นจากการลักขโมยของผู้อื่น มีสัมมาอาชีวะหาเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ ไม่ใช่
อุบายหากินในทางที่ผิด เช่น ปล้น จี้ เป็นต้น ที่เป็นเหตุทำให้ทรัพย์สินผู้อื่นเสียหาย

๓. เว้นการทำผิดประเวณีต่อกัน คือไม่ผิดต่อลูกเมียผู้อื่น^{๑๑๙}

ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาตยังได้กล่าวถึงลักษณะของบัณฑิตไว้ว่า บุคคลผู้เป็นบัณฑิตคือผู้
ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ คือ

๑. เห็นความล่วงเกิน โดยความเป็นของล่วงเกิน หมายถึง บัณฑิตยอมเป็นผู้ที่เห็น
คุณโทษ ประโยชน์และสิ่งมิใช่ประโยชน์ทั้งหลาย

๒. เห็นความล่วงเกิน โดยความเป็นของล่วงเกินแล้วทำคืนตามวิธีที่ชอบ หมายถึง
บัณฑิตเมื่อทำผิดแล้วก็ยอมรับผิด พร้อมกันนั้นก็ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ไม่ดีให้หมดไป
เสีย

๓. เมื่อคนอื่นแสดงโทษที่ล่วงเกินก็รับตามวิธีที่ชอบ หมายถึง บัณฑิตคนอื่นแนะนำ
สิ่งที่ถูกควร เมื่อพิจารณาแล้วเห็นสมควรก็ทำตามนั้น ไม่ขัดแย้งไม่ต่อต้าน หรือถ้าทำสิ่งใดไปไม่
ถูกต้องคนอื่นติเตียน บัณฑิตก็ยอมรับฟังและแก้ไขข้อบกพร่องนั้น^{๑๒๐}

ในหมวดเดียวกัน ก็ได้กล่าวถึงลักษณะของบัณฑิตไว้ว่า บุคคลผู้เป็นบัณฑิตคือผู้
ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ คือ

ตั้งปัญหาโดยแยบคาย หมายถึง บัณฑิตจะถามปัญหาอะไรย่อมพิจารณาถึงประโยชน์
และโทษของคำที่ถามเสมอ นึกถึงผลกระทบที่จะตามมาต่อผู้ถูกถามและตนเอง

แก้ปัญหโดยแยบคาย บัณฑิตเมื่อตอบปัญหาจะตอบอย่างละเอียด โดยไม่มีข้อโต้แย้ง
สงสัยแก่ผู้ถาม และจะตอบเฉพาะสิ่งที่ใช่ประโยชน์เท่านั้น และกล่าวแนะนำถึงสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙-๔๒.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒-๔๔.

^{๑๒๐} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๔/๑๔๓.

คนอื่นแก้ปัญหาก็ได้แบบคาย ด้วยถ้อยคำอันกลมกล่อม สละสลวย ได้เหตุผลแล้ว อนุโมทนา หมายถึง บัณฑิตเมื่อได้ฟังการตอบปัญหาของบุคคลอื่นแล้ว ถ้าคำตอบนั้นถูกต้องสมบูรณ์ บัณฑิตก็จะสรรเสริญและชมเชยคำตอบนั้นว่าดีมีประโยชน์^{๑๒๑}

นอกจากนี้ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ยังได้กล่าวถึงลักษณะบัณฑิตว่า จะต้องประกอบด้วยลักษณะ ๔ ประการ คือ^{๑๒๒}

บุคคลใคร่ครวญสอบสวนแล้วติคนที่ควรติ หมายถึง บัณฑิตจะติเตียนเฉพาะบุคคลที่ทำผิด และสอบสวนอย่างยุติธรรมแล้วจึงตัดสินว่าสิ่งนี้ถูกต้องเหมาะสม

ชมคนที่ควรชม หมายถึง บัณฑิตเมื่อถึงคราวที่จะยกย่องชมเชยบุคคลที่ทำดีมีประโยชน์จริง ๆ ด้วยความจริงใจ ไม่ชมคนที่ประพฤติน่าเกลียด ประพฤติในสิ่งที่สังคมติเตียน

แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะอันไม่ควรเลื่อมใส บัณฑิตจะไม่แสดงความเลื่อมใสต่อบุคคลที่ไม่มีศีล สมาธิและปัญญา เพราะจะไม่ทำคุณประโยชน์อันใดต่อผู้ที่เลื่อมใส

ปลูกความเลื่อมใสในฐานะอันควรเลื่อมใส บัณฑิตจะเลื่อมใสในบุคคลที่น่าเคารพยกย่องเท่านั้น เช่นนักบวช บุคคลที่ประพฤติปฏิบัติชอบตามธรรม เป็นต้น

(๓) มูลเหตุแห่งการควรคบบัณฑิต

เมื่อทราบอาการของบัณฑิต คือบัณฑิตลักษณะ บัณฑิตนิमित และบัณฑิตปทานแล้ว ในประเด็นที่ควรศึกษาและทำความเข้าใจต่อไปคือ ทำไมต้องคบบัณฑิต ซึ่งมีเหตุผลอ้างอิงอยู่ ๓ ประการคือ^{๑๒๓}

๑) บัณฑิตไม่มีภัย ตรงกันข้ามกลับเป็นมิตรกับทุกคน มีความยินดีสนทนาปราศรัยกับทุกคน ทำให้มีความอบอุ่นและความเย็นสบายใจกับทุกคนที่เข้าใกล้และสนทนาปราศรัยด้วย

๒) บัณฑิตไม่มีอุปัทว คือไม่มีสิ่งอัปมงคล ไม่มีสิ่งอัปลักษณะเสื่อมทราม ไม่มีสิ่งอัปรีย น่าเกลียด ไม่มีสิ่งจัญไรชั่วร้ายอยู่ในตน ผู้ใดคบหาจะมีแต่ความเป็นมงคลเกิดขึ้นแก่ตน

๓) บัณฑิตไม่มีอุปสรรค คือไม่มีเหตุขัดข้องอยู่ในตัว มีทางดำเนินชีวิตสะดวก ราบรื่นปลอดภัยไม่เป็นอุปสรรคแก่คนอื่น เปิดโอกาสให้ผู้เกี่ยวข้องของตนดำเนินกิจการได้สะดวกทุกวิถีทาง

การคบบัณฑิตทำให้ได้รับแต่ความเจริญ และได้แนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดี ดังเช่นเรื่องของกิตติดาบสปรารถนาจะเห็นแต่บัณฑิต โดยให้เหตุผลว่า บัณฑิตไม่มีอุปสรรคในตัวเองและไม่เป็นอุปสรรคแก่ผู้อื่น เมื่อพระอินทร์ประทานพร จึงได้ขอรับพรว่า “ขออาตมาได้พบเห็นแต่บัณฑิต ได้ยินข่าวคราวแต่ของบัณฑิต ได้อยู่ร่วมกับบัณฑิต ได้ทำกิจการเกี่ยวข้องกับบัณฑิตและได้ขอสนทนาปราศรัยแต่กับบัณฑิต” และทรงให้เหตุผลว่า “บัณฑิตไม่แนะนำสิ่งที่มีควรแนะนำ ไม่ประกอบในสิ่งที่มีใช้ธุระ การแนะนำถูกต้องทางเป็นวิธีการของบัณฑิต บัณฑิตแม้มีผู้พุดดี ๆ ก็ไม่โกรธ และรู้จักอุปายแนะนำ การได้เจอแต่บัณฑิตย่อมมีแต่ความเจริญ”^{๑๒๔}

^{๑๒๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕/๑๔๓-๑๔๔.

^{๑๒๒} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓/๔.

^{๑๒๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑/๑๓๙-๑๔๐.

^{๑๒๔} ขุ.ชา (ไทย) ๒๗/๘๓-๑๐๓/๔๐๙-๔๑๓.

การประพฤติปฏิบัติของบัณฑิต ทำให้กิตติตาบสต้องการคบหาเป็นมิตรอย่างยิ่ง เพราะบัณฑิตนำแต่ความเจริญมาให้ เมื่อได้รับการแนะนำสั่งสอนจากบัณฑิต ย่อมได้รับประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรม ซึ่งนอกจากจะเป็นการพัฒนาตนให้มีความเจริญในชีวิตปัจจุบันแล้ว แม้ในอนาคตก็ย่อมส่งผลให้ตนเองมีแต่ความสุขความเจริญตลอดไป

(๔) ลักษณะที่เรียกว่าการคบบัณฑิต

เมื่อทราบสาเหตุว่าทำไมต้องคบบัณฑิตแล้ว ประเด็นที่ควรศึกษาอีกประเด็นหนึ่งคือ ลักษณะการคบบัณฑิตว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร จึงเรียกว่าการเข้าไปคบบัณฑิตซึ่งสามารถสังเกตได้ตามลักษณะแสดงออก ๗ ประการคือ

- ๑) การไปมาหาสู่บัณฑิต
- ๒) การเข้าดีสนิทสนมและชอบพอกับบัณฑิต
- ๓) มีความจงรักภักดีรักใคร่กันจริงต่อบัณฑิต
- ๔) มีความรักดีคือเลื่อมใสนับถือซื่อตรงต่อบัณฑิต
- ๕) เป็นเพื่อนร่วมคิดร่วมเห็นกับบัณฑิต
- ๖) เป็นเพื่อนร่วมกินร่วมอยู่กับบัณฑิต
- ๗) นำเอาการประพฤติปฏิบัติของบัณฑิตมาใช้^{๑๒๕}

ผู้เข้าคลุกคลีกับบัณฑิต ด้วยการไปมาหาสู่ ดีสนิทชิตชอบ จงรักภักดี เป็นเพื่อนร่วมคิดเห็น เป็นเพื่อนร่วมกินร่วมอยู่ และดำเนินตามอย่าง คือทำตามข้อประพฤติของบัณฑิต นี่ชื่อว่าการคบบัณฑิต บัณฑิตเป็นผู้ที่ทุกคนต้องคบ เพราะบัณฑิตไม่ชอบก่อเวรภัย สร้างแต่ความเจริญให้กับตนเองและคนอื่น การคบบัณฑิตเพียงครั้งเดียวก็อาจทำให้เรามีความสุขอยู่เป็นนิตย์ คุ่มครองเราให้ปลอดภัยและสนับสนุนให้เรามีชื่อเสียงเกียรติคุณ เราจะได้รับผลคือความสุข ความปลอดภัยในชีวิต และมีแนวทางในการประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้อย่างถูกต้องเหมาะสม เป็นบุคคลควรคบ เมื่อเรายอมให้เกิดมงคลชีวิตแก่เรา

หลักการคบมิตรตามแนวทางคลสูตรจึงเป็นหลักการที่สอนให้บุคคลไม่คบคนที่ไม่ดี ทั้งไม่ดีแก่ตนเองและผู้อื่น ให้หลีกเลี่ยงการคบหาสมาคมในทุกโอกาสเพราะการคบคนพาลเป็นอัมงคลแก่ชีวิต เมื่อคบมีแต่ความเสื่อมไม่มีความเจริญ เมื่อรู้หลักการคบคนไม่ดีคือคนพาลแล้ว พระพุทธองค์ก็ทรงแนะนำให้คบบัณฑิต ซึ่งเป็นมงคลข้อที่สอง การคบบัณฑิตนั้นก็เพื่อที่จะพัฒนาตนเองให้มีความเจริญก้าวหน้า เพราะถ้าเว้นการคบคนชั่วแต่ไม่ได้คบคนดีก็ไม่มีประโยชน์อะไร ดังนั้น การคบบัณฑิตจึงเป็นมงคลและนำความสุขความเจริญมาสู่ตนเองและครอบครัว และสังคมโดยรวม

๒.๒.๕ สรุป

กัลยาณมิตร คือ มิตรแท้ เพื่อนแท้ เพื่อนตาย เพื่อนที่คอยช่วยเหลือเพื่อนอย่างจริงใจโดยไม่หวังสิ่งใดตอบแทน เป็นมิตรที่หวังดี มีสิ่งดี ๆ ให้กันด้วยความจริงใจคุณสมบัติของกัลยาณมิตร ซึ่งเรียกว่า กัลยาณมิตรบุคคลจึงควรให้ความสำคัญกับการเลือกคบมิตร เพราะหน้าที่ความสำคัญของกัลยาณมิตรนั้น คือ การได้มิตรที่เป็นบัณฑิตก็จะนำพาให้ชีวิตเจริญรุ่งเรือง ดังคำว่าที่ “คบคนพาล

^{๑๒๕} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, มงคลยถาชีวิต เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๔๖-๔๗.

พาลพาไปหาผิด คบบัณฑิต บัณฑิตพาหาผล” คือ เมื่อได้คบบัณฑิตผู้มีสัมมาทิฐิ เป็นคนดี ก็จะทำให้ นำพาทำแต่ความดีนั่นเอง การได้คบบัณฑิตมาเป็นกัลยาณมิตรจึงมีความสำคัญและจำเป็นอย่างมาก การได้คบบัณฑิต จัดว่าเป็นการรับสิ่งแวดล้อมที่ดีที่สุดสำหรับชีวิต ซึ่งตรงกันข้ามกับการคบคนพาล อันเป็นเหตุให้ได้รับสิ่งแวดล้อมที่เลวร้ายที่สุดสำหรับชีวิต ในเรื่องของการได้กัลยาณมิตร มิตรที่ดี และการได้บาปมิตร มิตรที่ชั่วนี้ ย่อมมีอิทธิพลต่อชีวิตมากเช่นกัน แม้ในหมู่สัตว์เดรัจฉาน แม้ในสิ่งที่ไร้ วิญญาณ เช่น ต้นไม้ ถ้าได้สิ่งแวดล้อมที่ดี เช่น ดินดี อากาศดี น้ำดี และไม่มีอันตรายมารบกวน ก็ย่อม เจริญเติบโตไว ผลิดอกออกผลดี สวยงาม ทั้งผลก็มีรสอร่อย จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวให้มากในหมู่มนุษย์ ผู้ได้สิ่งแวดล้อมที่ดี คือ บัณฑิต ผู้เป็นกัลยาณมิตร ย่อมประสบความสำเร็จรุ่งเรืองในชีวิตอย่างแน่นอน